

25. 549

333.3

Q - 19

333

15 JAN 2010

Ա. Ռ. Ա. Ջ-ի գրադարան

№ 46

Ս.Ս. ՋԱԿ.

ՀՈՂ

ԵՒ

ԿՍՊԻՏԱԼԻԶՄ

ԳԻՆԵ Է 15 ԿՈՊ.

Քարգմ. հոտ. Մ. Մ.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

1907

24

U. U. 264.

ᄒᄒ

ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄ

Թարգմ. ռուս. Մ. Մ.

1907

12 APR 2013

25.549

6239
41

Հ Ո Ղ Ե Ի Կ Ա Պ Ի Տ Ա Լ Ի Ձ Մ

I.

Երբ 1825 թվին առաջին երկաթուղային գիծը միացրեց Ստոնքտոնը Դարմինգտոնի հետ և առաջին շողենաւն անցաւ Անգլիայից Արևելեան Հնդկաստան, այն ժամանակ հազիւ թէ մէկը կարող լինէր գլխի ընկնել, թէ դրանով բացուում է պատմութեան մէջ մի նոր դարեշրջան: Բայց անցան միայն մի քանի տասնամեակներ: Երկաթուղիները պատեցին ցանցով բոլոր քաղաքակիրթ երկրները: Շողենաւերը՝ առագաստների ժամանակի համար անհնարին կանոնաւորութեամբ և արագութեամբ՝ սկսեցին անցնել ծովեր ու ովկիաններ: Տարածութիւնների դադափարը դարձրեց վերին աստիճանի սահմանափակ, և դրա հետ միասին մարդկութեան տնտեսական կեանքը ստացաւ միանգամայն նոր գունաւորում. համաշխարհային տնտեսութիւնը, փոխարինեց ազգայինը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս իր ժամանակին ազգային տնտեսութիւնը եկել էր փոխարինելու մեկուսացած անհատական տնտեսութիւնը: Դա իրագործեց շնորհիւ լայն զարգացած համաշխարհային առևտուրի:

Գիւղատնտեսութիւնը ամբողջ ժամանակն ընթանում էր արդիւնաբերական զարգացման առջևից, որովհետև նրա արդիւնքների մասնակցութիւնը համաշխարհային փոխանակութեան մէջ աճում էր անհաւատալի արագութեամբ: 18-րդ դարու վերջին, Տիւրքոն գնահատում էր հացահատիկների միջազգային առևտուրը մինչև 10, ամենաշատը մինչև 11 միլիոն հեկտոլիտր: 19-րդ դարու եօթնամանական թւականների սկզբում այդ առևտուրը դրահատուում էր արդէն 200 միլիոն հեկտոլիտր, եօթնամանական թւականների վերջին՝ 550 միլիոն, ութսունական թւականների կիսին՝ 569 միլիոն: Հացի արտադրութիւնը 80-ական թւական-

ների կիսին եղել է 3,189 միլիօն հեկտար: Հետևապէս, համաշխարհային փոխանակութեան մէջ մասնակցել է հացահատիկների ամբողջ արտադրութեան գրեթէ հինգերորդ մասը *):

Այնպիսի արագ փչացող արդիւնքներ, ինչպէս թարմ միսը, կաթ և այլն, շոգու կիրառումից յետոյ՝ փոխադրութեան գործի մէջ՝ դեռ երկար ժամանակ ունէին շրջանառութեան խիստ նեղ ասպարէզ: Սակայն փոխադրութեան գործի տեխնիքան քանի գնում աւելի կատարելագործւում էր և դրա հետ միասին լայնանում էր այդ արդիւնքների շրջանառութեան ասպարէզը: 1870 թ. ներմուծւել է Անգլիա միայն 12 հազար ցենտներ թարմ միս և ամբողջ այդ քանակը արտահանւել է գլխաւորապէս հարևան եւրոպական երկրներից: 1890 թ. բերւել է Անգլիա 1,855 հազար ցենտներ թարմ միս, որից եւրոպական երկրներին բաժին է ընկնում միայն 15 հազար ցենտներ կամ մի տոկոսից պակաս: Հետևապէս, 20 տարւայ ընթացքում թարմ մսի ներմուծումն Անգլիա աւելացել է 155 անգամ և ամբողջ արտահանութիւնն այժմ ընկնում է գրեթէ բացառապէս անդրովկեանոսեան երկրների վրայ: Նոյնաման փոփոխութիւններ առաջացել են և միւս արագ փչացող ապրանքների առևտուրի մէջ: Այնուամենայնիւ, կարելի է հաստատապէս ասել, որ համաշխարհային առևտուրի այդ ճիւղը ամբողջովին դեռ պատկանում է ապագային, ամենայն հաւանութեամբ՝ ամենամօտ ապագային, ինչպէս այդ կարելի է եզրակացնել այն արտակարգ յաջողութիւններից, որ անում է վերջերս արագ փչացող արդիւնքների փոխադրութեան արագացման և պահպանման գործը:

Գիւղատնտեսական արդիւնքների համաշխարհային առևտուրի նոր պայմանները մատուցել են կուլտուրային անգնահատելի

*) Ստատիստիկական տեղեկութիւնները, որոնք բերած են այստեղ առանց աղբիւրը մատնանիշ անելու, վերցւած են գլխաւորապէս հետևեալ հրատարակութիւններից. ժամանակամիջոցը մինչև 80-կան թ. վերջը՝ Mullhal's Dictionary of statistics-ից, (1884), Uebersichten der Weltwirtschaft-ից, 1878, 1879, 1880, 1881—1882 և 1883—1884, dr F. X. Neumaun Spallart-ի խմբագրութեամբ և 1885—89, dr. Fr. v. Juraschek-ի խմբ.: Նորագոյն ժամանակի համար The statesmans-ի year book հրատարակութիւնից (1893—1895), ապա Conrad-ի Handwörterbuch d. Staatswissenschaft-ի առաջին յաւելածից, Вѣстник Финансов հանդէսից՝ 1894—1896 տարիներ, և այլն:

ծառայութիւններ: Նախ, նրանք ազատել են կուլտուրական աշխարհը առաջներում յաճախակի կրկնող սովերից և թանգութիւնից: Համաշխարհային անբերրիութիւններ, համաճարակներ կենդանիների մէջ—այլ ևս տեղի չեն ունենում: Գրեթէ միշտ անաջողութիւնները մի երկրում ուղղեկցւում են բարեյաջող պայմաններով մի այլ երկրում: Համաշխարհային առևտուրը այնպիսի սերտ կապ է ստեղծում գիւղատնտեսական շրջանների մէջ, որը հազիւ նշմարելի է դարձնում կլիմայական և այլ անպատեսելիութիւնները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ յաճախում են առանձին երկրներ: Պակաս կարևոր չեն համաշխարհային առևտուրի ծառայութիւնները՝ գիւղատնտեսական արդիւնքների գների հաւասարեցման մէջ: Առաջներում հացի գինը ընկնում է եղել անբերւակայելի կերպով այնտեղ, ուր նա եղել է առատութեամբ, և ընդհակառակը, ուր հացի պակասութիւն է եղել, նրա գինը հասել է ահռելի չափերի: Այդ մտքով, ամենաշատը, մի-երկու հարիւր վերստ տարածութիւնը ունեցել է մեծ նշանակութիւն: Այդպէս, 1650—51 և 1661—63 թւականներին ցորենի հեկտուրը արժեւ է Փարիզում 30-40 ֆրանկ, իսկ Ստրասբուրգում՝ 7—8 ֆր.: Ընդհակառակը, 1623 թւականին քաղցող Ալգասը վճարել է հացի համար 4 անգամ աւելի թանգ, քան Փարիզը: 16-րդ դարու առաջին քառամեակում Անգլիան վճարում է եղել հացի համար $2\frac{1}{2}$ անգամ աւելի աժան քան Ֆրանսիան և $4\frac{1}{2}$ անգամ աւելի աժան քան Իտալիան, իսկ 17 դարում դերբը փոխւել են. Անգլիան վճարում է եղել $1\frac{1}{2}$ անգամ աւելի թանկ քան Ֆրանսիան և $2\frac{1}{2}$ անգամ աւելի թանգ քան Իտալիան: Անցեալ դարու առաջին քառամեակում, մինչև շոգու կիրառումն փոխադրութեան գործի մէջ, իրեն աւելի լաւ դրութեան մէջ չէին: 1801 թւականին Ֆրանսիայում, La Marne նահանգում ցորենի հեկտուրը արժեւ է 11 ֆրանկ, իսկ Alpes-Maritimes նահանգում են եղել 36 և 81 ֆրանկի միջև *): 1816—20 թւականներին ցորենի մի տոննը արժեւ է Անգլիայում 364 մարկ, Ֆրանսիայում՝ 265, Պրուսիայի ծայրամասերում՝ 182... Առևտուրի նոր պայմաններում գների այդ տատանումները այլ ևս անկարելի են ոչ միայն մի որևէ

*) A. de Foville. La transformation de transport, երես 235.

երկրի ներսում, այլ և տարբեր, իրարից խիստ հեռու երկրնե-
րում: 80-կան թւականներին ցորենի մի տոննը գնահատուած էր
միջին թւով—Ֆրանսիայում 198 մարկ, Իտալիայում՝ 197, Պրուս-
սիայում՝ 190 և Անգլիայում 169 *) . տարբերութիւնը ամենա-
բարձր գնի՝ Ֆրանսիականի և ամենացածր գնի՝ անգլիականի
միջև էր անցնում ուրեմն 15 տոկոսից, իսկ այդ տարբերութիւ-
նը բացատրուած է գլխաւորապէս նրանով, որ բոլոր վերոյիշեալ
երկրներից, հացի առևտուրի մէջ, միմիայն Անգլիան է ղեկավար-
ւում ֆրիտրեդերութեան (ազատ առևտուրի) սկզբունքներով:
Մինչև անգամ արտադրող և սպառող երկիրների գների տար-
բերութիւնը դարձել է չնչին: 80-կան թւականներին ցորենի հեկ-
տոլիտրը, որի համար ոռոսական հողագործը ստանում էր 13
ֆրանկ (միջին տեղական աշնանային գինը), իսկ ամերիկական
ֆէրմէրը 12 ֆրանկ, ծախւում էր Անգլիայում 15,2 ֆրանկով,
այսինքն տարբերութիւնը հաւասար էր միայն 14—21 տոկոսի:
Սակայն համաշխարհային առևտուրի ծառայութիւնը առանձնապէս
կարևոր է այն մտքով, որ մարդկային առաջնակարգ պահանջնե-
րի բաւարարացմանը ծառայող գիւղատնտեսական արդիւնքների
գները ընկել են մինչև ամենացածր աստիճան: Լոնդոնում, ցորե-
նի մի կվարտէրի համար վճարում էին՝ 1867 թւին 64 շիլլինգ 5
պենս, 1877 թ.՝ 56 շ. 9 պ., 1887 թ.՝ 32 շ. 6 պ., 1894 թ.՝ 22 շ.
10 պ., այսինքն 27 տարւայ ընթացքում ցորենի գինը ընկել
է աւելի քան 182 տոկոսով: Այդ իսկ ժամանակամիջոցում գարու
գինը ընկել է 63 տոկոսով, իսկ վարսակի գինը՝ 53 տոկոսով:
Ինչպէս արդէն ասացինք, արագ փչացող արդիւնքների առևտուրը
դեռ ամբողջովին պատկանում է ապագային: Այնուամենայնիւ
այստեղ ևս մենք գտնում ենք գների նկատելի անկում: Թարմ
մսի մի ցենտներն արժէր 1883 թ. 2 փունտ ստերլինգ 16 շիլ-
լինգ 2 պենս. 1893 թւականին այդ գինը ընկել է մինչև 2 ֆ. 2 շ.
4 պենս, այսինքն 34 տոկոսով: Ոչխարի թարմ միսը աժանա-
ցել է 18 տոկ., խոզի թարմ միսը՝ 25 տոկ. և այլն:

Բայց մեղաւն ունի և հակառակ կողմ: Եթէ համաշխարհա-
յին առևտուրը դնում է բոլոր երկրները միահաւասար բարեյա-
ջող պայմանների մէջ՝ առաջին անհրաժեշտութեան պիտոյքների

*) Conrad's Handwörterbuch հատ. III, էրես 892

սպառումն ապահովելու վերաբերմամբ, նոյնը չի կարելի ասել
այդ պիտոյքների արտադրութեան մասին: Այդտեղ արդէն նկատ-
ւում է միանգամայն հակառակ ձգտում: Եթէ կանգ առնենք ըս-
պառման և տեղական արտադրութեան միջև եղած փոխադարձ
կապի վրայ, իսկոյն աչքի կընկնի այն փաստը, որ այդ կապը
դառնում է աւելի ու աւելի թոյլ: Հետեւալ աղիւսակի մէջ տըր-
ւում է հացի արտադրութեան (ցորեն, հաճար, գարի և վարսակ)
և նրա սպառման չափերի յարաբերութիւնը ամեն մի երկրում:

	60-ական թւերի միջին	70-ական թւերի միջին	80-ական թւերի միջին	90-ական թւերի միջին	1900-ական թւերի միջին
Մեծ Բրիտանիա	80,7	67,1	63,6	60,5	60,1
Նիդերլանդ	84,0	63,0	66,3	59,0	60,8
Բելգիա	88,3	69,9	60,5	59,9	59,8
Իտալիա	94,2	92,0	?	84,8	85,6
Գերմանիա	100,6	90,6	89,3	90,3	86,6
Ֆրանսիա	99,9	85,2	92,0	91,6	88,4
Դանիա	110,4	111,9	95,4	90,8	93,4
Ամբողջը արևմտեան Եւրոպան	95,6	83,4	82,0	81,7	80,0

60-կան թւականների վերջին արևմտեան Եւրոպան կարողա-
ցել է իր սպառման 95,6 տոկոսը ծածկել սեփական արտադրու-
թամբ, 70-կան թւականների կիսին նա ծածկել է արդէն իր ըս-
պառման 83,4 տոկոսը, 80-կան թւականների առաջին կիսում՝ 82
տոկոս, 80-կան թւականների երկրորդ կիսում՝ 81,7 տոկ. և 90
-կան թւականների առաջին կիսում՝ միայն 80 տոկոս: Դեռ 60
-կան թւականների վերջին արևմտեան Եւրոպան ունեցել է 2
երկիր, որոնք արտադրում են եղել աւելի հաց, քան սպառում, և
1 երկիր, որը գրեթէ բաւականանում է եղել սեփական հացով.
70-կան թւականների կիսին միայն մի երկիր է տւել աւելի, իսկ

80-կան և 90-կան թվականներին չկայ այլ ևս ոչ մի երկիր առե-
լի արտադրութեամբ: Արտադրութեան ու սպառման հաւասարա-
կըշուօթեան կորուստը կարող է լինել երկու պատճառների հե-
տեանք. 1) սպառման չափազանց արագ աճման և 2) արտա-
դրութեան կրճատման: Հետեւեալ աղիւսակից երևում է, թէ որն է
այդ երկու պատճառներից գործում ներկայ դէպքում:

	Արտադրութիւնը (ցորենի, դարու, հաճարի և վարսակի) միլիոն հեկտո- լիտրներով հաշւած.				
	60-ական թւական ների վերջը:	70-ական թւական ների կէսը:	70-ական թւական ների առաջին կէսը:	80-ական թւական ների երկրորդ կէսը:	90-ական թւական ների առաջին կէսը:
Մեծ Բրիտանիա	114,0	124,4	122,1	113,7	110,1
Նիդերլանդ	10,5	10,9	12,4	13,1	13,0
Բելգիա	23,3	23,5	23,1	24,5	23,8
Իտալիա	37,2	68,8	58,2	51,5	57,5
Գերմանիա	250,0	270,1	232,1	253,1	246,5
Ֆրանսիա	236,1	219,0	249,5	232,1	224,0
Դանիա	20,1	22,6	25,2	26,6	31,1
Ամբողջ արեւմտեան Եւրոպան	691,4	739,3	722,6	714,6	706,0

Արեւմտեան Եւրոպայի բոլոր երկրներից, որոնք մտնում են
այս աղիւսակի մէջ, միայն Դանիան է, որ շարունակ լայնացնում
է իր արտադրութիւնը. միւսներից—ոմանք ուշադրաւ կանոնա-
որութեամբ կրճատում են տարեց տարի իրենց արտադրութիւնը,
իսկ միւսների արտադրութեան մէջ նկատուում են բաւական մեծ
տատանումներ, սակայն կրճատման պարզ հակումով: Ընդհան-
րապէս ամբողջ արեւմտեան Եւրոպան կրճատել է իր արտադրու-
թիւնը, սկսած 70-կան թվականների կիսից մինչև 90-կան թվա-

կանների սկիզբը, 739,3 միլիոն հեկտոլիտրից մինչև 706 միլ.—
զրեթէ 5 տոկոսով: Արտադրութեան կրճատումը հաստատուում է
նաև հացահատիկներով, ցանաւած տարածութեան մասին ունեցած
տեղեկութիւնների համաձայն: Այդ տեղեկութիւնները մենք ամ-
փոփել են հետեւեալ աղիւսակի մէջ (հաշիւը՝ հազար հեկտար):

	70-ական թւական ների առաջին կէսը:	80-ական թւական ների առաջին կէսը:	80-ական թւական ների երկրորդ կէսը:	90-ական թւական ների առաջին կէսը:
Մեծ Բրիտանիա	4,255	3,865	3,680	3,504
Նիդերլանդ	509	507	500	488
Բելգիա	967	935	?	?
Իտալիա	8,195	8,187	?	?
Ֆրանսիա	14,925	14,970	14,797	14,784
Գերմանիա	13,833	13,739	13,882	13,871
Դանիա	673	724	?	754

Բոլոր երկրներից, որոնց մասին գոյութիւն ունեն համե-
մատաբար լրիւ տեղեկութիւններ, միայն Դանիան է շարունակ
լայնացնում իր ցանաւած հողի տարածութիւնը: Մեծ Բրիտանիա-
յում և Նիդերլանդում, ընդհակառակը, մենք գտնում ենք այդ
հողերի տարածութեան կրճատումը: Ֆրանսիայում, 80-կան թվա-
կանների առաջին կիսում, ցանաւած հողերի տարածութիւնը մի-
քիչ բարձրացել է, բայց այնուհետև իսկոյն և եթ ընկել է աւելի
ցածր, քան 70-կան թվականների առաջին կիսին է եղել: Գեր-
մանիայում, ընդհակառակը, նա զգալի կերպով ընկնում է 80-կան
թվականների առաջին կիսում, ապա բարձրանում է 80-կան թվա-
կանների երկրորդ կիսում և նորից ընկնում 90-կան թվական-
ների առաջին կիսում: Երկու երկրների այդ տատանումները բա-
ցատրուում են նրանց մաքսային քաղաքականութեամբ: Ներմուծ-
ւող հացի սպառելիք մաքսերի աւելացման մասին տարածւող

լուրերը կամ այդ մաքսերի իսկական աւելացումն առաջ են բերում ցանաւած հողերի տարածութեան ընդլայնացում: Բայց հէնց որ լուրերը չեն ճշտուում կամ մաքսերը չեն արդարացնում իրենց վրայ դրւած յոյսերը, ցանաւած հողերի տարածութիւնը կրճատուում է:

Կարելի է արդեօք վերջնական հաշւել այն հետեանքները, որոնց յանգել են վերոյիշեալ երկիրները 90-կան թւականներին: Ի նկատի առնելով այն կրիտիքական դրութիւնը, որի մէջ գտնուում են գիւղատնտեսները, որոնց մինչև օրս յաջողւել է կանգուն մնալ, այդ հարցին պէտք է բացասաբար պատասխանել: 1893 թւականին Անգլիայում նշանակւած է եղել թագաւորական յանձնաժողով անգլիական գիւղատնտեսութեան դրութիւնը հետազոտելու համար: Այստեղ մենք կարիք չունենք մանրամասն կանգ առնելու այն եզրակացութիւնների վրայ, որոնց յանգել է յանձնաժողովը: Մեր նպատակի համար բաւական է ծանօթանալ այն երկու կոմսութիւնների—Lincolnshire և Norfolk—գիւղատնտեսութեան դրութեան հետ, որոնք ամեն տեսակէտից գլուխ են կանգնած անգլիական հողագործութեանը: Lincolnshire-ը աչքի է ընկնում իր գեղեցիկ հողով: Սկսած 1846 թւականից՝ այդ կոմսութիւնն այնպէս խիտ է ծածկւած երկաթուղային գծերով, որ երկաթուղային կայարանից 8—9 անգլիական մղոն հեռուն հաշւում է այստեղ չափազանց մեծ տարածութիւն: Շնորհիւ դրան, Լինկոլնշիրի գիւղատնտեսութիւնը 60-կան թւականների վերջում կանգնած է եղել խիստ բարձր մակերևոյթի վրայ: Սակայն այդ կոմսութեան գիւղատնտեսութեան այժմեան դրութիւնը վերին աստիճանի կրիտիքական է: Բենտայի (հողային հասոյթ) անկումն 25, 40, 50 և մինչև անգամ 80—90 տոկոսով՝ այստեղ սովորական երևոյթ է *): Բայց դա դեռ չի արտայայտում իրերի իսկական դրութիւն: Բանը նրանումն է, որ բենտայի այն minimum-ը, որն այստեղ դեռ պահպանւել է, բացատրւում է շատ տեղեակ մարդկանց կողմից այն հանգամանքով, որ կապալառուները, կորցնելով կապալի վըրայ խոշոր գումարներ, ամեն ջանք գործ են դնում բէնտան պահպանելու համար, յոյս ունենալով, որ ժամանակները կրլաւանան, և նրանք կըծածկեն իրենց փառները. իսկ առայժմ նրանք

*) «Royal Commission on Agriculture» Report on Lincolnshire by Mr. Wilson Fox London, 1895, երես 48, 49, և այլն:

շարունակում են սշխատել փաստ անելով: Կապալառուների տրնտեսութեան դրութեան ընդունման համար բերում ենք մի քանի օրինակ *):

Անգլիական միլիոն ֆունտ	Միլիոն ֆունտ վերջնական	Զուտ փաստը			Ընդաման ընդաման ընդաման %
		L.	s.	d.	
320	1885—94	434	19	5	2,2
491	1888—94	310	2	3 1/2	1,52
1.200	1884—94	384	15	8	0,51
592	1880—94	1.454	0	3	6,73
1.800	1880—94	7.331	11	2	3,2
538	1883—93	1.169	10	0	2,4

Աւելի լաւ դրութեան մէջ չէ գիւղատնտեսութիւնը Norfolk-ում: Ահա թէ ինչպէս է Mr. H. Rew-ը ամփոփում այն եզրակացութիւնները, որոնց նա եկել ուսումնասիրելով գիւղատնտեսութեան դրութիւնը այդ կոմսութեան մէջ **): «Ո՛չ մի կասկած չըկայ, որ խոշոր հողատէրերի դրութիւնը նօրֆօլկում վերին աստիճանի խախտւում է: Դրա ապացոյցները մենք տեսնում ենք ամեն մի քայլում: Ամենայայտնի կալւածների շատ և շատ տէրեր... ստիպւում են տեսնել, թէ ինչպէս տարեց տարի կրճատուում են նրանց եկամուտները, իսկ վերջ 'ի վերջոյ նրանք ստիպւած են լինում կապալով տալ իրանց տոհմային ամրոցները, որպէսզի որիկ տեղ աւելի աժան կեանք վարեն»: Կապալառուների դրութեան

*) Ibid., երես 118—130

**) R. C. on Agriculture: Report on Norfolk by Mr. Henry Rew, London, 1895

Եւրօպայի ցամաքի վրայ գործերն աւելի լաւ չեն: Rudolf Meyer-ը բերում է մի քանի հետաքրքրական օրինակ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի գիւղատնտեսութեան դրութիւնից *): Պօմերանիայում գտնուող մի կալւածից գրում են ինձ. «20 տարի առաջ

Կարծիք կայ, որ կրիտիկական շրութեան մէջ գտնուում է
 ոչ թէ ամբողջ գիւղատնտեսութիւնը, այլ միայն հացի արտա-

*) „Das Sinken der Grundrente“, Wien u. Leipzig, 1894.

դրութիւնը: Այդ հայեացքի կողմնակիցները համարում են բոլոր դժւարութիւնները միայն ապացոյց այն բանի, որ գիւղատնտեսութեան ծանրութեան կենտրոնը պէտք է տեղափոխուի հողագործութիւնից դէպի անասնապահութիւնը: Վերը մենք անսանք, որ անասնապահութեան տնտեսութեան գլխաւոր արդիւնքները դեռ բաւականաչափ չեն մտել համաշխարհային փոխանակութեան շրջանը, որը նեղ դրութեան մէջ է դրել հողագործութիւնը. որ դա ամենամօտ ապագայի գործն է: Այնուամենայնիւ այժմ արդէն սկսում են դժւարութիւններ նկատուել նաև այդ շրջանում: Somerset կոմսութիւնը գտնուում է Անգլիայի անասնապահական շրջանում, այսպէս անւանւած Crasind country-ում: Mr. Turner-ը թագաւորական յանձնաժողովի համաձայնութեամբ, հետազօտել է այդ կոմսութիւնը և եկել հետեւեալ եզրակացութիւններին: 200 աւերի կապալառուն վարում է կաթնատնտեսութիւն և այդ բանի համար նա պահում է 70 կով և 25—30 հերիս: Վերջին երկու տարւայ ընթացքում նա ոչինչ չէ վաստակել: Մի ուրիշ ֆերմեր ասել է Mr. Turner-ին. «Ես հաշուել եմ իմ տնտեսութեան միջին եկամուտը վերջին 10 տարւայ ընթացքում. եթէ եկամուտից հանենք բոլոր ծախսերը և գործադրւած դրամագլխի տոկոսները, այլ ևս չի մնայ ոչ մի օգուտ»: Ֆերմերներին, այդ դրութիւնը չի կարելի բացատրել չափազանց բարձր ընտալով, որովհետև նա սաստիկ կրճատուել է այդ կոմսութեան մէջ: 1300 աւեր տարածութեամբ ագարակը, որի համար առաջիններում վճարում էին 800 ֆունտ, այժմ տրւում է 650-ով: 1600 աւերանոց մի այլ հողարժին, որ առաջինը տալիս էր 1000 ֆ. կապալաւորձ, այժմ տալիս է 450 *): Cumberland կոմսութեան մէջ, որը հետազօտել է Mr. Fox, գործերի դրութիւնը քիչ լաւ է, բայց բնտայի անկումն այստեղ ևս հազադէպ չէ:

II.

Այդպիսով բոլոր այն գնահատները, որ լսում են ոչ թէ հացահատիկների, այլ ընդհանրապէս գիւղատնտեսական ճգնա-

*) R. C. on Agriculture Report of the From District of Somerset, by M. Faber. Turner. L. 1895, երես 8—17.

ժամի մասին, պարապ երևակայութեան յերկրւածքներ չեն: Բայց ունենք մենք արդեօք այստեղ գործ ճգնաժամի հետ՝ բաւիս սովորական մտքով: Ամեն մի արդիւնաբերական ճգնաժամ գերարտադրութեան հետևանք է,—կարող է այդ մասին խօսք լինել և ներկայ դէպքում: 70-ական թւականների երկրորդ կիսից, մինչև 80-ական թւականների երկրորդ կէսը, զարու և հաճաւոր արտադրութիւնը կրճատուել է 465,2 և 285,2-ից մինչև 461,8 և 276,5 միլիոն հեկտօլիտը, ցորենինը և կորեկինը աւելացել է 10 տոկոսով (706,4 միլ. մինչև 777,9 մ.) բոլոր հացահատիկների արտադրութիւնն առհասարակ աւելացել է 16 տոկոսով: Բայց ի նկատի չունենալով այն հանգամանքը, որ առանձնապէս աւելացել է եգիպտացորենի արտադրութիւնը, որը սնունդի տեսակէտից կանգնած է ցորենից և դարուց ցածր,—պէտք է ասել, որ 80-ական թւականների երկրորդ կիսի արտադրութեան բարձր թւանշանի վրայ ազդել են մի կողմից՝ բերքը հաշուելու կատարելագործւած նոր միջոցները և միւս կողմից՝ ընդհանուր հաշիւ-ցուցակի մէջ նոր երկիրներ մտցնելը: Միևնոյն ժամանակ, եւրօպական ցամաքի հինգ պետութիւններում (Գերմանիա, Ֆրանսիա, Աւստրիա, Հունգարիա և Դանիա), Մեծ-Բրիտանիայում, Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներում և Եապօնիայում, որոնցում տեղի են ունենում պարբերական ժողովրդագրութիւններ, ազգաբնակչութիւնը 80-ական թւականների ընթացքում աւելացել է 244,1 միլիոնից մինչև 272,6 միլ. մարդ, այսինքն 11,7 տոկոսով: Հետևաբար, հացահատիկների արդիւնքների կարելի սպառումն աճում է եթէ ոչ աւելի արագ, յամենայն դէպս ոչ աւելի դանդաղ, քան արտադրութիւնը: Եթէ դրա վրայ աւելացնել և այն, որ խօսքը մարդկային ամենաառաջին կարիքների բաւարարացման համար ծառայող արդիւնքների մասին է—կարիքների, որոնք պէտք է բաւարարութիւն ստանան ինչ էլ որ լինի, և որոնց բաւարարացումն թեթեւանում է գների անկման շնորհիւ,—այն ժամանակ պարզ կլինի, որ գերարտադրութեան մասին խօսք չի կարող լինել:

Ճգնաժամի երկրորդ առանձնայատկութիւնը—նրա տեղականութիւնն է: Մշակող արդիւնաբերութեան մէջ՝ ճգնաժամից առաջացած դժւարութիւնները յաղթահարելու համար՝ ամենաշատը հարկաւոր է 5 տարի: Գիւղատնտեսութեան մէջ ճգնաժա-

մը տեղում է—Անգլիայում 70-կան թափանցների սկզբից, եւրոպական ցամաքի մի քանի երկրներում՝ 70-ական թափանցների կիսից, իսկ միւսներում՝ 80-կան թափանցների սկզբից։ Եւ մինչև այժմ էլ դրա վերջը չի երևում։

Սակայն աւելի կարևոր է ճգնաժամի երրորդ առանձնայատկութիւնը։ Մշակող արդիւնաբերութեան մէջ ճգնաժամին զոհ են գնում, մանր կապիտալով աղքատ և այդ պատճառով, աշխատանքի արդիւնաւէտութեան տեսակէտից վատ դրւած ձեռնարկութիւններ։ Գիւղատնտեսութեան մէջ նկատուում է միանգամայն հակառակը։ Վերը մենք տեսանք, որ հացի արտադրութիւնը արեւմտեան Եւրոպայում կրճատուում է։ Հետեւալ երկրներում նա լայնացել է։

Ռուսաստ. (70 թ.թ. կիսից մինչև 1890—94 թ.թ.) 3,0 %-ով
Աւստրո-Հունգար. (նոյն ժամանակամիջոցում) 5,1 » »
Բալկանեան պետ. (1880—84-ից մինչև 1885—89 21,1 » »
Միացեալ-Նահ. (70 թ.թ. կիսից մինչև 1890—94) 71,1 » »
Կանադայում (70-կան թ.թ. կիսից մինչև 1885—89) 104,4 » »
Արգենտինայում (1885—89-ից մինչև 1890—94) 233,0 » »
Աւստրիալ. (70-կան թ. կիսից մինչև 1885—89) 70,0 » »
Աւելի բարձր է արդեօք աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը այդ երկրներում։ Գիւղատնտեսութեան մէջ՝ իրրև աշխատանքի արդիւնաւէտութեան նշանաշափ՝ կարող է մինչև որոշ աստիճան ծառայել բերրիութիւնը։ Հողագործութեան յատկացրած մակերեսի մասն մի հեկտարը, 80-ական թափանցների երկրորդ կիսում, տալիս էր միջին թւով հեկտոլիտը։

	ցորեն	գարի	վարսակ
Մեծ Բրիտանիայում	26,0	28,8	32,6
Նիդերլանդում	25,2	38,3	38,8
Բելգիայում	22,0	31,9	37,9
Գերմանիայում	17,8	20,3	25,6
Ֆրանսիայում	15,6	18,3	23,0
Աւստրալիայում	11,3	19,2	23,4
Միացեալ-Նահանգներում	10,5	19,1	23,2
Ռուսաստանում	6,8	9,4	13,1

Արտադրութիւնը կրճատուում է առանձնապէս ուժեղ կերպով Մեծ Բրիտանիայում, թէպէտ բերրիութիւնը այստեղ ամենից բարձր է։ Հետեւալ չորս երկրներում ևս արտադրութեան կրճատումն ուղեկցւում է բաւականին բարձր բերրիութեամբ։ Ընդհակառակը, վերջին երեք երկրներում, որոնք խաղում են համաշխարհային վաճառանոցներում յաղթողի դերը, բերրիութիւնը ամենից ցածր է, մանաւանդ Ռուսաստանում։

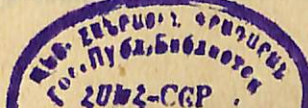
Ի հարկէ, բարձր բերրիութիւնը դեռ ապացոյց չէ բարձր շահաւէտութեան. եթէ ծախքերը չափազանց բարձր են, այն ժամանակ բարձր ընդհանուր եկամուտը կարող է լինել և փաստկար։ Արդեօք այստեղ մենք գործ ունենք այդ տեսակ երևոյթի հետ։

Հացի արտադրութեան ծախքերը բաժանուում են հետեւալ կերպով. 1) Բանւորական ոյժի վրայ, 2) աշխատանքի գործիքների վրայ և 3) հում նիւթի վրայ։ Անգլիայում, ուր աշխատավարձն աւելի բարձր է, քան մնացած Եւրոպայում, գիւղատնտեսական բանւորն ստանում է օրական (օրւայ աշխատանքի պայմանով) 2 ֆրանկ 50 սանտիմ, Բելգիայում՝ 2 ֆր. 40 սանտ., Ֆրանսիայում՝ 2 ֆր. 21 սանտ., Պրուսիայում՝ 1 ֆր. 80 սանտ. և 1 ֆր. 15 սանտ. *)։ Անգլիական երկրները չգիտեն աշխատանքի ոյժի այդօրինակ ցածր գնահատում։ Հիւսիսային Ամերիկայի արեւմտեան նահանգներում, հացահատիկների արտադրութեան այդ իսկական կենտրոնում, 1890 թ. բանւորն ստանում է եղել ամսական (26 աշխատանքի օր) 22 դոլլար, ուրեմն օրական 4 ֆր. 70 սանտ. **)։ Տասմանիայում (Աւստրալիա) գիւղատնտեսական բանւորն ստանում է շաբաթական 10—17 շիլլինգ, որ միջին թւով կազմում է օրական 2,1—3,8 ֆրանկ. նոր Հարաւային Ուելսում կազմում է օրական 2,1—3,8 ֆրանկ. նոր Հարաւային Ուելսում աշխատավարձը դեռ աւելի բարձր է. այստեղ պայմանաժամով աշխատող բանւորն ստանում է. 40—52 ֆունտ, որ կազմում է 1007—1310 ֆրանկ, մի գումար, որ անգլիական բանւորը չի կարող աշխատել, եթէ նոյն իսկ նա բանէր շուրջ տարին, ստանալով օրական 2 1/2 ֆրանկ (այդ պայմանով նա կվաստակէ միայն 2,5 × 360 = 900 ֆրանկ ***)։ Ինչ վերաբերում է աշխատանքի գոր-

*) «A. de Foville». La France économique. An. 1889, էր. 99 և 101.

**) «Dr. F. v. Juraschek». Uebersichten der Weltwirtschaft. 1885—89, էրես 14.

**) «Ed. Greville». The Year-book of Australia, 1891, էր. 913 և 934.

ծիքներին, աւելորդ է ապացուցել, որ Եւրոպայում նրանք աւելի աժան են, քան վերջինիս հետ մրցող շատ երկիրներում, որովհետեւ այնպիսի երկիրներ, ինչպէս Արեւելեան Հնդկաստանը, Հարաւային Ամերիկան, Աւստրալիան, Ռուսաստանը իրենց գիւղատնտեսական գործիքներն ստանում են գլխաւորապէս հէնց արեւմտեան երկիրներէր: Ուշադրութեան արժանի է և այն, որ վարկը որին ստիպւած է դիմել ամեն մի գիւղատնտես, անդրովկեանեան երկիրներում, Ռուսաստանում և Արեւելեան Հնդկաստանում անհամեմատ թանգ է քան արեւմտեան Եւրոպայում: Frederiksen-ի «The Journal of political economy»-ի մէջ հրատարակած 1894 թվականի տեղեկութիւնների համաձայն, Միացեալ-Նահանգներում հողի գրաւով վերցրած պարտքերի համար վճարում են. ատլանտիական շրջանի հիւսիսային մասում 6 տոկոս, կենտրոնի մի քանի նահանգներում 8—9 տոկոս, արեւմտեան նահանգներում 10—10½ և 11 տոկոս: Եթէ գրաւով վարկը այդպէս թանգ է, ալնեւրէ և, որ անձնական գիւղատնտեսական վարկն աւելի թանգ է: Ռուսաստանում օրէնքը մինչև անգամ գնահատում է վարկը 12 տոկոս: Մինչդեռ պաշտօնական տոկոսահաշիւը 1889—93 թվականներին Բերլինում կազմում էր միջին թուով 3,9, Լոնդոնում 3,5: Ժիշտ է, անձնական գիւղատնտեսական վարկը գնահատւում է այդ չափից մի քիչ բարձր, բայց յամենայն դէպս 5—6 տոկոսից ոչ բարձր:

Միակ առաւելութիւնը (ի նկատի առնելով, ի հարկէ, բացառապէս արտադրութեան արժէքի տեսակէտից՝ խօսքի նեղ մտքով), որ ունեն եւրոպական գիւղատնտեսների մրցակիցները—այդ հում նիւթի մէջ նրանց արած տնտեսութիւնն է, որովհետև նրանց քիչ ուժասպառ դարձած հողերը բոլորովին կարիք չեն զգում (կամ զգում են սահմանափակ չափերով) պարարտացման մէջ: Բայց ճաշակում է արդեօք այդ տնտեսութիւնը նախ այն տարբերութիւնը, որ կայ այդ երկիրների և եւրոպական երկիրների բերրիութեան մէջ, և երկրորդ՝ այն ծախքերը, որ արւում են այդ արդիւնքները եւրոպական շուկաներ տեղափոխելու համար, ուր նրանք ունեն սպառման միակ հնարաւորութիւնը: Հետեւալ տարրական հաշիւը պատասխանում է այդ հարցին: Մի հեկտար հող տալիս է Ռուսաստանում, Միացեալ-Նահանգներում և Աւստրալիայում միջին թուով 9 և կէս հեկտար ցորեն: Վերցնենք գերագոյնը՝ 12 հեկ-

տար: Համաձայն Լոնդոնի գների, մի հեկտար ցորենը արժէ է 1883—94 թվականներին 8 շիլլինգ: Ուրեմն, ամբողջ հեկտարի բերքը արժէ է 96 շիլլինգ: Մի հեկտարի բերքի տեղափոխութիւնը գնահատւում է (Նիւ-Իօրկից, Բօմբէյից, Օգէսայից և Լիբավայից մինչև Լոնդոն) 13,67 շիլլինգ: Հանելով այդ գումարը մի հեկտարի տւած ընդհանուր եկամուտից, մնում է 82,32 շիլլինգ: Արեւմտեան Եւրոպայում միևնոյն հեկտարի տւած ընդհանուր եկամուտը կազմում է 170,4 շիլլինգ, հաշւելով 21,3 հեկտար (միջին թիւը Անգլիայի, Հոլանդիայի, Բելգիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համար) 8 շիլլինգով ամեն մի հեկտարում: Մինչև անգամ ամենացածր բերքը Ֆրանսիայում տալիս է 124,8 շիլլինգ եկամուտ: Այդ գումարից անհրաժեշտ է հանել պարարտացման գինը: Միւլհալը հաշւում է ամեն մի ալրի պարարտացման գինը Անգլիայի համար 10 շիլ. *), կամ ամեն մի հեկտարի համար՝ 25 շիլ. Յաճիր է արդեօք այդ գինը իսկականից թէ՞ բարձր, յամենայն դէպս, թիւրիմացութիւններից խոյս տալու համար, աւելացնենք նրան 25 տոկոսով. կըստացւի 31,5 շիլ.: Հանելով այդ գումարը ընդհանուր եկամուտից, մենք կըստանանք, որ արեւմտեան Եւրոպայում ընդհանրապէս մնում 138,9 շիլլինգ—69 տոկոսով աւելի, քան նրա մրցակիցների մօտ, և մինչև անգամ նւազ բերք ունեցող Ֆրանսիայում մնում է 93,3 շիլլինգ—13,4 տոկոսով աւելի: Հետեւալ, ոչ միայ ընդհանուր եկամուտը, այլ և մաքուր մուտքը բաւականաչափ բարձր է հէնց այն երկիրներում, որոնք գլխաւորապէս դարձել են ճգնաժամի զոհը:

Թէև այսպէս անւանւած «երիտասարդ երկիրներում» գերիշխում է մանր տնտեսութիւնը, բայց մանր տնտեսութիւններին կից այնտեղ գոյութիւն ունեն և շատ խոշոր տնտեսութիւններ. ուստի մեր առածը անբաւական է, որպէսզի պարզել զանազան չափերի տնտեսութիւնների վերաբերմունքը դէպի ճգնաժամերը: Դրա համար տեսնենք, թէ ինչպէս են վերաբերում դէպի ճգնաժամը մանր տնտեսութիւնները իրենց գոյութեան որրանում—արեւմտեան Եւրոպայի երկիրներում:

Խոշոր գիւղատնտեսութեան կողմնակիցները առաջ են բերում նրա մի շարք առաւելութիւնները: «Որովհետև օգուտը, որ

*) Mulhal's Dictionary of Statistics, 1884, երես 7:

ստացւում է արտադրական սպառումից, հաւասար չափով չէ աւելանում սպառման չափերի աւելացման հետ, ուստի խոշոր ձեռնարկութիւնները ունեն աւելի առաւելութիւններ աշխատանքի և լայն սպառման միացումից: Ինքնուստինքեան հասկանալի է, որ երեսուն կովի համար մարագ շինելու դէպքում անհրաժեշտ չէ տանհինգ անգամ աւելի ծախսել, քան 2 կովի համար մարագ շինելու դէպքում: Սայլը՝ բեռնած հացահատիկների 60 ցենտներով՝ նշանակած տեղը հասցնելու համար, չի պահանջւում 6 անգամ աւելի աշխատանք և ժամանակ, քան 10 ցենտներով բեռնած սայլի նոյն տեղափոխութիւնը: Եթէ վատ հողը հերկելու համար անհրաժեշտ է 3 ձիանոց արօր, այն ժամանակ գերացցին իր մի զոյգ ձիով չի կարող, ինչպէս հարկն է, մշակել իր հողաբաժինը, իսկ 6 ձիով աշխատողը կարող է անել 2 անգամ աւելի, քան 4 ձիով աշխատողը, 9 ձ. աշխատողը՝ 3 անգամ աւելի, քան 5 ձ. աշխատողը: Խոշոր և մանր սեփականատիրոջ տնտեսութիւնների մէջ արօրը և գութանը բռնում են միևնոյն տեղը, բայց առաջինում նրանք շահագործւում են 10 անգամ աւելի: Կարևոր է նաև վերաբերմունքը դէպի անասունները: Գիւղացին չէ կարող հաշւի առնել անասնի բնութիւնը և նա շահագործում է սրան միաժամանակ և ինչպէս աշխատանքի ոյժ, և ինչպէս ձիս ու կաթ տուող անասուն, իսկ դա խանգարում է ընդհանրապէս որևէ լաւ հետեանք ստանալուն: Խոշոր տնտեսութիւնը շահագործում է անասուններին ըստ նրանց անհատական որակի: Խոշոր ձեռնարկութիւնը, ուր այդ կարելի է, պահպանում է աշխատանքի բաժանման սկզբունքը և օգտւում է տեխնիքական ու տնտեսական բարձր գիտելիքներով: Նա կարող է՝ հողի առանձնայատկութիւնների և սպառման շուկաների պահանջների համապատասխան՝ պահպանել որոշ տնտեսական պլան: Վերջապէս, վարկը թէ աւելի հեշտ է և թէ աւելի աժան խոշոր ձեռնարկութեան համար» *):

Օ. Geck-ի այդ, ի դէպս ամենեւին հինոր, պատճառաւորութեան հետ չի կարելի չհամաձայնել, թէկուզ այն պատճա-

ռով, որ գործնական կեանքը վաղուց է ապացուցել նրա ճշմարտութիւնը: Միացեալ-Նահանգներում, օրինակ, ցորենի 100 քառակուսի մղոնի մեքենաների միջոցով մշակման համար պահանջւում է 400 բանուր: Որպէսզի նոյն հետեանքներին զաւ սովորական ճանապարհով, անհրաժեշտ կլինէր առնւազն 5000 մարդ: Խոշոր կապիտալիստական տնտեսութիւնները ծախսում են ամեն մի հեկտարի վրայ միջին հաշւով 100-ից մինչև 120 ֆրանկ և ստանում են 18—20 հեկտօլիտր: Օգայօ նահանգի մանր ագարակները ծախսում են 215 ֆրանկ, իսկ հաւաքում 10—12 հեկտօլիտր հունձ ամեն մի հեկտարից *):

Խոշոր տնտեսութիւնների բոլոր այդ առաւելութիւններն ի նկատի առնելով, պէտք էր սպասել, որ ճգնաժամը նրանց վրայ ամենեւին չի ազդել կամ առնւազն կազդի աւելի թոյլ կերպով, քան թէ մանր ձեռնարկութիւնների վրայ: Իրականութեան մէջ, սակայն, մենք տեսնում ենք ուղղակի հակառակը: Վերը բերւած աղիւսակներից երևում է, որ բոլոր արեւմտեան Եւրօպական երկիրներից ճգնաժամից չէ փասուել միայն Դանիան: Այդ երկիրը տարբերւում է միայն հետեւալով. 73 հազար գիւղատնտեսական հողաբաժիններից այնտեղ 71 հազարը պատկանում է գիւղացիներին, այսինքն 97 տոկոս: Հետեւապէս, մենք կատարեալ հիմք ունենք կարծելու, որ հէնց գիւղացիական տնտեսութեան տիրապետութիւնն է վերկել Դանիան ճգնաժամից: Սակայն ուրիշ երկիրներում մենք արդէն ուղղակի ապացոյցներ էլ ենք գտնում այն հանգամանքի, որ մանր տնտեսութիւնն աւելի է ընտելացած ճգնաժամի դէմ կուեւրուն: 1879 թւականին ձեռնարկած ֆրանսիական անկետը հաւաքել է գիւղական համայնքների կարծիքները, որոնք «տարբերում են ամենից առաջ խոշոր և միջակ կալաձէնք՝ կապալառուական և դաշտային տնտեսութիւններով առաւելապէս՝ ու մանր կալաձէնք, որոնք շահագործւում են սովորաբար իրենց սեփականատէրերի ձեռքով: Այն տեղերում, ուր իշխում է անասնապահութիւնը, կապալառուական տնտեսութիւնները պահպանել են կապալի գների բարձրացման ձգտումը (որովհետև անասնա-

*) Николай-онъ. Очерки нашего пореформенного хозяйства. стр. 227—228

*) Oskar Geck. Die Ueberlegenheit d. landwirtschaftlichen Crossbetriebs über d. Kleinbetrieb. Neue Zeit, 1894—95, 5. II, Կր. 166.

այն չի թուլացել, այլ մինչև իսկուսեղացել է։ Մի թղթակցու-
թիւն Տաւրիկեան նահանգից հետաքրքիր կերպով նկատում է խո-
շոր հողատէրերի և գիւղացիների վերաբերմունքը դէպի հողը.
«Տաւրիկեան նահանգի Դնէպրովի գաւառը, —ասում է թղթակիցը,
—ներկայանում է ամենախոշոր մասնաւոր կալաձատիրութիւն-
ների գլխաւոր կենտրոնը, և տասնեակ հազարաւոր դեսեատին
ունեցող կալաձատէրերի թիւը բաւական շատ է։ Բոլոր այդ խո-
շոր կալաձաները փոքր առ փոքր հալում են իրենց տէրերի ձեռ-
քում, և ապագայում, անտարակոյս նրանց սպասում է մի վիճակ
—մասնահատուկ և ընկնել գիւղացիների ձեռքը... Խոշոր կալաձ-
աների գիւղացիների ձեռքն անցնելու ընթացքը Դնէպրովի գաւա-
ռում արագ կերպով առաջ է ընթանում։ Այս տարի միանգամայն
ծախուում է և անցնում մաս մաս գիւղացիներին Ստրոգանովի
ահագին կալաձը 22 հազար դեսեատին մեծութեամբ։ Մալցեվի,
Շօլիկովի, Կուլիկովի և այլ ազնւականների հողերը, տասնեակ
հազարաւոր դեսեատին չափերով, ծածկւած են այժմ գիւղացինե-
րի տնտեսութիւններով։ Ալէքսանդրովեան հազգին կալաձը՝ 28
հազար դես. չափ, արդէն ծախւած է. 18 հազար դես. գնել են
գիւղացիները, իսկ 10 հազար դես. միջնորդները, նոյն գիւղա-
ցիներին մաս մաս ծախելու համար։ Ծախուում են հարաւային
ռուսական տնտեսութեան այնպիսի սիւների կալաձաների մասերը,
ինչպէս պ. պ. Ֆալց—Ֆէյնը։ Այն մարդկանց ցուցականերում,
որոնք առաջին անգամ երևան են գալիս ոչ իբրև գնողներ, այլ
իբրև վաճառողներ, բացի պ. պ. Ֆայց—Ֆէյնից, մենք հանդիպում
են պ. Սկադովսկու—տեղական խոշոր կալաձատիրով—ազգա-
նունը։ Եւ ամենուրեք վաճառքի հանող հողերը հաշուում են շատ
հազարաւոր դեսեատին, իսկ գնողները ներկայանում են գրեթէ
բացակայէս գիւղացիները» *)։ Խերսոնի նահանգում 1894 թ. ազ-
նականները, պաշտօնականները, վաճառականները և ուրիշ արտօն-
եալ դասեր զրկւել են ընդհանուր առմամբ 16,080 դ.ս. հողից,
իսկ գիւղացիները գնել են 13,980 դեսեատին **):

տնտեսութեան վերաբերմունքը դէպի ճգնաժամը: Կասկած չըկայ՝
գնների անկումից նաև ևս վնասել է. բայց այն ժամանակ, երբ
խոշոր տնտեսութիւնը վար է դնում իր գէնքերը, որովհետև
կռիւն այլ ևս նրա ոյժերից վեր է, մանր տնտեսութիւն ակներև
շարունակում է մաքառել ու մաքառել աւելի մեծ աջողութեամբ:
Բայց չի հակասում այդայն վերոյիշեալ փաստին, թէ արտադրու-
թեան տեսակետից խոշոր տնտեսութիւնն աւելի նպատակայար-
մար է դրած: Այդ ձևական հակասութիւնը երկար ժամանակ վա-
խեցնում է եղև տնտեսագէտներին: Մինչդեռ բաւական է աւելի
խորը թափանցել խնդրի մէջ, որպէսզի համոզել, որ այստեղ ոչ
մի հակասութիւն չկայ: Երբ խօսում են այս կամ այն ձեռնար-
կութեան կանգունութեան մասին, միայն արտադրութիւնը չեն
աչքի առաջ ունենում, որովհետև մանր և խոշոր տնտեսութեան
հասկացողութեան հետ ներկայումս կապում է ոչ միայն տարբե-
րութիւնը արտադրութեան մէջ, այլ և տնտեսութեան եկամուտ-
ների բաշխման մէջ: Խոշոր ձեռնարկութիւնը—կապիտալիստական
ձեռնարկութիւն է, և ինչպէս այդպիսին, բացի բանւորից ու կա-
պիտալիստից, ունի հողատէր և ձեռնարկող (կապալառու): Իսկ
մանր ձեռնարկութիւնն ունի միայն բանւոր, որը շահագործում է
սեփական հողը. վատագոյն դէպքում, նա ունի և կապիտալիստ,
— և այդ այն դէպքում, եթէ գիւղացու սեփական կապիտալը չի
բաւում գործը վարելու համար, և նա ստիպւած է դիմել փոխա-
ռութեան. բայց նա չունի ոչ մի դէպքում հողատէր և ձեռնար-
կող: Ակներև է, որ այն եկամուտը, որը բաժանւում է խոշոր
տնտեսութեան մէջ չորս մասի՝ կապիտալիստի, բանւորի, ձեռնար-
կողի և հողատիրոջ բաժինների,—մանր տնտեսութեան մէջ
մնում է բացառապէս գիւղացու ձեռքում, կամ վատագոյն դէպ-
քում բաժանւում է երկու մասի՝ գիւղացու և կապիտալիստի բա-
ժինների: Ենթադրենք, որ մանր ձեռնարկութեան եկամուտը հա-
ւասար է 3 X, իսկ խոշոր ձեռնարկութեան՝ 4 X, այսինքն խոշոր
ձեռնարկութեան արդիւնաւէտութիւնը $\frac{1}{3}$ -ով աւելի է մանր ձեռ-
նարկութեան արդիւնաւէտութիւնից: Ենթադրելով, որ արդիւնա-
բերող ազգաբնակչութեան բոլոր դասակարգերը հաւասարապէս
մասնակցում են խոշոր ձեռնարկութեան եկամուտների մէջ,—ա-
մեն մի դասակարգ, առանձին վերցրած, բաժին կըստանայ 1 X:
Իսկ մանր ձեռնարկութեան մէջ, որ կապիտալիստի կարիք չի

զգուժմ, բոլոր 3 X ստանում է գիւղացին. իսկ եթէ նա կապի-
տալիստի կարիք է զգում, այն ժամանակ նա ստանում է 2 X,
ենթադրելով, որ կապիտալիստը մանր ձեռնարկութեան մէջ Նոյն
մասնակցութիւնն է ընդունում, ինչ որ և խոշոր: Հետեաքար,
արտադրութեան տեսակէտից մանր տնտեսութիւնը կարող է լի-
նել աւելի վատ դրւած, քան խոշորը (մեր օրինակի մէջ. նա ու-
նի 3 X այնտեղ, ուր խոշոր տնտեսութիւնն ունի 4 X), և այ-
նուամենայնիւ նա կարող է աւելի յարմարեցւած լինել ճգնաժա-
մի դէմ կռելու համար, որովհետեւ նրա գլխաւոր մասնակիցն
ստանում է համեմատաբար աւելի մեծ եկամուտ:

III.

Յիշենք կապիտալիստական արդիւնաբերութեան ընդհանուր հիմքերը: Եթէ առհասարակ արդիւնաբերութեան նպատակն է՝

սպառման արդիւնքներ արտադրելը, կապիտալիստական արդիւ-
նաբերութեան նպատակն է՝ շահ արտադրելը։ Շահը ստացուած
է ոչ թէ նրա համար, որ գործարանատէրը ծախում է իրեն պատ-
կանող ապրանքները նրանց արժէքից աւելի բարձր գնով, այլ
նրա համար, որ նա ձեռք է բերում այդ ապրանքները նրանց
արժէքից աւելի ցածր գնով։ Ուրիշ խօսքերով, շահը հայթայթուած
է արդիւնաբերութեան մէջ։ Արդիւնաբերութեան էութիւնը կայա-
նում է նրա մէջ, որ կատարւած աշխատանքի զանազան ձևերը,—
աշխատանք, որ օտարացւած է արդէն բանւորից և առարկայա-
ցած արդիւնքների մէջ,—կերպարանափոխուում և միանում են
կենդանի աշխատանքի միջոցով,—որը միայն այդ պրօցեսի մէջ է
օտարացուած բանւորից և դառնում նոր արտադրող արժէքի մի
մասը։ Հետևապէս կատարւած աշխատանքի բոլոր ձևերի գերը
սահմանափակուում է նրանով, որ նրանք ծառայում են կենդանի
աշխատանքի գործողութիւնների առարկան։ Նրանք ինքներն ու-
ղիւն էին կատարում և չեն աշակցում, ուրեմն, արժէքի բարձրաց-
մանը։ Այդպիսով, եթէ կատարւած աշխատանքի զանազան ձևերի
կերպարանափոխութիւնը և միացումը, այսինքն արտադրութեան
միջոցների վերացումն ապրանքի, ուղեկցում է արժէքի աւելաց-
ման փաստով, դա տեղի է ունենում բացառապէս այն պատճա-
ռով, որ արտադրութեան միջոցների վերածումն ապրանքի պա-
հանջում է կենդանի աշխատանքի անսակցութիւնը, և արժէքն
աւելանում է աշխատանքի այն ամբողջ գումարով, որն այդ դեպ-
քում օտարացւում է բանւորից։ Որովհետև կապիտալիստական
շահը վերցնում է միայն նոր աւելացած արժէքից, ուստի աւե-
լանել է, որ արդիւնաբերութեան մէջ մասնակցող կենդանի աշ-
խատանքն միայն ծառայում է իբրև շահի աղբիւր։ Բայց ոչ ամ-
բողջ նոր աւելացած արժէքն է կազմում կապիտալիստի շահը,
նրա մի մասը «փոխարինում է իրենով միայն այն փողը, որ
ծախսել է կապիտալիստը աշխատանքի ոյժ գնելու համար», այ-
սինքն աշխատավարձը, և միայն մնացածն է կազմում շահը։ Ավ-
անել է—կապիտալիստի շահերը պահանջում են, որ այդ մնացոր-
դը լինի կարելոյն մեծ, այսինքն, որ աշխատավարձը ներկայաց-
նէ նոր աւելացւած արժէքի կարելոյն փոքր մասը։ Այն յարաբե-
րութիւնը, որ գոյութիւն ունի նոր աւելացւած արժէքի մնացոր-
դի կամ լաւելաւ արժէքի և աշխատավարձի կամ փոփոխող կապիտա-

լի միջև, անւանւում է յաւելեալ արժէքի չափ (նօրմ): Ինքնըստ-
ինքեան հասկանալի է, որ քանի բարձր է յաւելեալ արժէքի չա-
փը, այնքան ձեռնտու է կապիտալիստի համար:

Յաւելեալ արժէքի չափը հաւասար չէ արդիւնաբերութեան
բոլոր ճիւղերում: Ամենից առաջ, դա կախած է այն հանգաման-
քից, որ աշխատավարձը արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերում
հաւասար չէ: Աշխատավարձի հաւասարացումը բանւոր դասա-
կարգի մէջ իշխող մրցման միջոցով,—մի բան, որին կլասիք քա-
ղաքատնտեսութիւնը տալիս է այդպիսի արսօլիւտ նշանակու-
թիւն, իրականութեան մէջ չի արդարանում կամ արդարանում է
չափազանց նեղ շրջանակում: Կլասիք քաղաքատնտեսութիւնը
մեկնում է այն դրութիւնից, որ բանւորներն ազատօրէն անցնում
են արդիւնաբերութեան մի ճիւղից միւսը և ազատօրէն տեղա-
փոխւում են մի արդիւնաբերական կենտրոնից միւսը: Դա պիտի
եղակէտ է, առնւազն ներկայ ժամանակի համար, երբ չնայած մե-
քենական արդիւնաբերութեան լայն զարգացման, բանւորից այ-
նուամենայնիւ պահանջւում է որոշ փորձառութիւն, ընտելու-
թիւն, մասնագիտութիւն, և երբ բանւորի վարձատրութիւնը այն-
քան ցածր է, որ նա չի կարող մտածել պաշարի մասին, առանց
որի տեղափոխութիւնն անկարելի է: Աշխատավարձի հաւասա-
րացման օրէնքի ճշմարտութիւնը կապւած է լաւագոյն դէպքում
տեղի և արդիւնաբերութեան ճիւղի հետ: Բանւորների ապահո-
վագրական միութիւնների հաւաքած տեղեկութիւններին համա-
ձայն, աշխատավարձը Գերմանիայում 1889 թւականին, զանա-
զան արդիւնաբերական ճիւղերի մէջ, տարուբերւել է 1002 և 263
մարկերի միջև *), այսինքն տարբերութիւնը ամենաբարձր և ամենացածր
աշխատավարձի մէջ, ըստ արդիւնաբերական ճիւղերի,
կազմել է 281 տոկոս: Ռուսաստանում այդ տարբերութիւնը ա-
ւելի մեծ է: Գործարանական տեսուչների տեղեկութիւններին
համաձայն, ամենաբարձր աշխատավարձը մեղ մօտ որոշւում է՝
524,85 ռուբլի, իսկ ամենացածր՝ 116,35 ռուբլի **), այսինքն
տարբերութիւնը ամենաբարձր և ամենացածր վարձի մէջ հաւա-

սար է 3500/0-ի: Կարելի է արդեօք այդօրինակ խոշոր տատա-
նումների ներկայութեամբ խօսել հաւասարացման օրէնքների մա-
սին: Որ աշխատավարձը ենթարկւում է ըստ պետութիւնների ու-
ժեղ տատանումների, մենք տեսնւք արդէն վերը, երբ խօսում
էինք աշխատավարձի մասին գիւղատնտեսութեան մէջ: Բայց
նկատւում են ուժեղ տատանումներ և միևնոյն պետութեան սահ-
մաններում: Միջին վարձը Ռուսաստանում, ըստ մշակող արդիւ-
նաբերութեան գլխաւոր չորս ճիւղերի, կազմում է.—Պետերբուր-
գի նահանգում 232 ռուբլի, Պետրօկովի նահանգում՝ 188 և կենտ-
րօնական գործարանական շրջանում 167 ռուբլի *): Մինչև ան-
գամ Միացեալ Նահանգներում, ուր աշխատավարձը համեմատա-
բար բարձր է, իսկ բանւորների տեղափոխութիւնը գտնւում է
ամենաբարեյաջող պայմաններում, 1890 թ. աշխատավարձը հա-
ւասար է եղել.—հարաւային նահանգներում՝ 14,77 դօլլարի ամ-
սեկան, արևմտեան նահանգներում՝ 22 դօլլարի, արևելեան՝ 26,64
դօլլարի և կենտրոնական՝ 32,62 դօլլարի **):

Աշխատավարձի մասին մեր ասածը իրօք է և աշխատանքի
օրւայ չափի վերաբերեալ,—այդ երկրորդ գործօնը, որ ազդում է
յաւելեալ արժէքի նօրմի վրայ,—իրօք է իհարկէ մինչև այն ժա-
մանակ, երբ օրէնսդրութիւնը սահմանէ նօրմալ բանւորական օր,
հաւասարապէս պարտադիր արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերի
համար: Ինչ վերաբերում է երրորդ գործօնին տեխնիկայի զրու-
թեանը, որից կախւած է յաւելեալ արժէքի չափը, այդ գործօնը
ևս արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերում հաւասարապէս չէ ազ-
դում յաւելեալ արժէքի չափի վրայ, որովհետև արդիւնաբերու-
թեան ոչ բոլոր ճիւղերում է տեխնիկան հաւասարապէս զարգա-
ցած: Այդպիսով, հաւատարիմ ֆալով իրականութեանը, չի կարելի
խօսալ յաւելեալ արժէքի հաւասար չափի մասին արդիւնաբե-
րութեան բոլոր ճիւղերում, որովհետև քանի ցածր է աշխատա-
վարձը, քանի երկար աշխատանքի օրը և քանի ուժեղ՝ շնորհիւ
տեխնիկայի բարձր դրութեան՝ աշխատանքի թափը, այն-
քան բարձր է յաւելեալ արժէքի չափը, որովհետև այն-

*) Dr.H. Lux. Socialpolitisches Handbuch, Berlin, 1892, եր. 40—41.

**) Фабрично-заводская промышленность и торговля в Рос-
сии, 2-е изд. 1896, երես 485 և 487.

*) Фабрично заводская промышленность, еրես 466.

**) Juraschek. Uebersichten der Weltwirtschaft, 1885—89,
երես 14.

Պակաս չի ազդում շահի չափի վրայ կապիտալի օրգանական կազմութիւնը, այսինքն նրա բաժանումը մշտական և փոփոխական կապիտալներին: Որովհետեւ փոփոխական կապիտալն արտայայտում է արդիւնաբերութեան մէջ զբաղւած աշխատող ոյժը, որը միայն արտադրում է յաւելեալ արժէքը—կապիտալիստական շահի այդ միակ աղբիւրը,—ուստի արդիւնաբերութեան երկու ճիւղերից՝ յաւելեալ արժէքի հաւասար չափերի պայմանով՝ նա կտայ աւելի բարձր շահ, որը շարժողութեան մէջ է դնում տւած մշտական կապիտալը համեմատաբար աւելի մեծ փոփոխական կապիտալի միջոցով: Որովհետեւ այդ պայմանով, թէև աշխատանքի ամեն մի ոյժ յիշած արդիւնաբերութիւնների մէջ շահագործւում է հաւասար չափով, այսինքն տալիս է միևնոյն յաւելեալ արժէքը, բայց շահագործւող աշխատանքի ոյժերի գումարն երկրորդ արդիւնաբերութեան մէջ աւել է, ուրեմն աւել է և յաւելեալ արժէքի ընդհանուր քանակը տւած կապիտալի վերաբերմամբ: Եթէ G. ձեռնարկութեան մէջ, 7000 բուրլի կապիտալի ընդհանուր գումարից 1000 բուրլին ծախսւած է իբրև փոփոխական կապիտալ և 6000 բուրլին՝ իբրև մշտական, մինչդեռ D. ձեռնարկութեան մէջ կապիտալը բաժանւում է 1000 բուրլի մշտական և 6000 բուրլի փոփոխական կապիտալի,—այն ժամանակ C. կապիտալը շարժման մէջ կդրւի 1000 բուրլի կապիտալի միջոցով, որը արտայայտում է, ենթադրենք 1000 աշխատանքի ժամ, մինչդեռ նոյն քանակի D. կապիտալը շարժման մէջ կդրւի 6000 բուրլու կամ 6000 աշխատանքի ժամի միջոցով: Յաւելեալ արժէքի 50 տոկոսի չափով, C. տալիս է յաւելեալ աշխատանք 500 ժամ կամ յաւելեալ արժէք 500 բուրլի, իսկ D՝ 3000 ժամ կամ 3000 բուրլի: Դա նշանակում է, որ միևնոյն կապիտալի վրայ՝ C կտանայ 500 բուրլի շահ և D՝ 3000 բուրլի: Ուրեմն շահի չափն առաջին դէպքում կլինի $7\frac{1}{7}$ տոկոս, իսկ երկրորդ դէպքում՝ $42\frac{6}{7}$ տոկոս: Այս օրինակի մէջ կապիտալի ընդհանուր գումարը հաւասար է երկու ձեռնարկութիւններում, բայց տարբեր են նրա փոփոխական և մշտական մասերը: Մեր եզրակացումների վրայ ամենևին չի ազդի, եթէ կապիտալի փոփոխական կամ մշտական մասը լինեն ջուրի ձեռնարկութիւնների մէջ հաւասար, իսկ կապիտալի ընդհանուր գումարները՝ տարբեր: X և Y ձեռնարկութիւնների մէջ փոփոխական կապիտալն հաւասար է 1000 բուրլու, բայց մշտական կապիտա-

լի X-ի մէջ հաւասար է 2000 բ., իսկ Y-ի մէջ՝ 4000 բուրլի: Եթէ յաւելեալ արժէքի չափը լինի 50 տոկոս, այն ժամանակ X-ի մէջ շահի չափը կլինի՝

$$\frac{500}{1000+2000} = \frac{1}{6} = 16\frac{2}{3} \text{ տոկոս, իսկ Y-ի մէջ՝}$$

$$\frac{500}{1000+4000} = \frac{1}{10} = 10\frac{0}{10}: \text{ Դրէք փոփոխական կապիտալի տեղ}$$

մշտական կապիտալը, իսկ մշտականի տեղ՝ փոփոխականը, և տարբերութիւնը երկու ձեռնարկութիւնների շահի չափի մէջ. կմնայ, միայն շահի աւելի բարձր չափը կտայ արդէն ոչ թէ X, այլ Y: «Տարբեր մեծութիւնների կապիտալներ, վերցրած նրանց բաղկացուցիչ մասերի տոկոսական յարաբերութեամբ, կամ, ինչ ներկայ դէպքում միևնոյն է, հաւասար մեծութիւնների կապիտալներ՝ հաւասար աշխատանքի օրւայ և աշխատանքի հաւասար շահագործութեան պայմաններով, արտադրում են, հետևաբար, շահի ամենատարբեր քանակներ, որովհետեւ արտադրում են յաւելեալ արժէքի ամենատարբեր քանակներ, և այդ այն պատճառով, որ նրանց փոփոխական մասը՝ կախւած լինելով արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերում իր օրգանական կազմից, տարբեր է, տարբեր է հետևաբար կենդանի աշխատանքի քանակը, որ նրանք գործողութեան մէջ են դնում, և ուրեմն նրանց կողմից իւրացւող յաւելեալ աշխատանքի—յաւելեալ արժէքի այդ էութեան—քանակները, ապա և շահի քանակները *):

Այդպիսով, շահի չափն արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերում կախւած է մի կողմից յաւելեալ արժէքի չափից, որը՝ նայած աշխատանքի օրւայ մեծութեան, աշխատավարձի չափերի և աշխատանքի ուժգնութեան, տարբեր է արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերում, իսկ միւս կողմից՝ նախ այն յարաբերութիւնից, որ գոյութիւն ունի արտադրութեան ժամանակի և աշխատանքի ժամանակի միջև, և երկրորդ այն յարաբերութիւնից, որ գոյութիւն ունի մշտական և փոփոխական կապիտալների միջև, ինչ և տարբեր է արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերում: Այդ են ընդհանուր օրէնքները, որ ղեկավարում են կապիտալիստական շահը. իսկ որովհետեւ շահը կապիտալիստական արդիւնաբերութեան միակ նպատակն է, ուստի այդ օրէնքները ղեկա-

*) К. Марксъ. Капиталъ, гл. III, стр. 107.

վարում են և ամբողջ կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը:

Բայց կապիտալիստական արդիւնաբերութեան մէջ չեն կարող գոյութիւն ունենալ շահի զանազան չափեր: Մրցութիւնը հանդէս է գալիս այստեղ իբրեւ հաւասարացնող ոյժ: Որովհետեւ արդիւնաբերութեան մի շարք ճիւղերում շահի չափը աւելի բարձր է միջին, այսպէս ասած, անհրաժեշտ մակերեսովից, իսկ միւս է միջին, այսպէս ասած, անհրաժեշտ մակերեսովից, իսկ միւս է ճիւղերում, աւելի ցածր, ուստի կապիտալիստների փոխադարձ մրցութիւնը ստիպում է շահաւէտ դրւած ձեռնարկութիւններին տալ իրենց շահի մի մասը ոչ-ձեռնտու դրւած ձեռնարկութիւններին: Ապրանքների վաճառանոցային գինը կարող է լինել նւերանց արժէքաւորութիւնից (цѣнность) ցածր: Եւ այդ տարբերութիւնը արժէքաւորութեան և վաճառանոցային գնի մէջ, որը այնքան աւելի է, ինչքան ապրանքների առաջարկութիւնը արդիւնաբերութեան տւած ճիւղում գերակշռում է նրանց վրայ եղած նաբերութեան տւած ճիւղում գերակշռում է նրանց վրայ եղած պահանջը, այսինքն, ինչքան արդիւնաբերութեան այդ ճիւղում կապիտալն աւելի է, և ընդհակառակը, որը այնքան պակաս է, ինչքան թոյլ է առաջարկութիւնը, ինչ հետեանք է կապիտալի պակասութեան արդիւնաբերութեան մէջ, այդ իսկ տարբերութիւնը, որը թէև ունի սահմաններ, — այդ սահմանները մի կողմից արժէքաւորութիւնն է, իսկ միւս կողմից՝ արտադրութեան միջ առիթները, — բայց այդ սահմանների շրջանակում ունի տաժառեքները, — բայց այդ սահմանների շրջանակում ունի տաժառեքների լայն ասպարէզ, այդ տարբերութիւնը կազմում է այն հիմնաքարը, որի վրայ շահի անհատական չափերը գալիս մոտենում են միջին, հասարակական-անհրաժեշտ չափին: «Կապիտալը խուսափում է արդիւնաբերութեան այն ճիւղերը, որոնց շահի չափը ցածր է, և ձգտում է դէպի միւս՝ աւելի բարձր շահ ունեցող ճիւղերը: Շնորհիւ այդ մշտական տեղափոխութեան, մի խօսքով, շնորհիւ կապիտալի բաշխման արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերի մէջ՝ համապատասխան ունենց շահի չափի իշման և միջանների — բարձրացման, — տեղի է ունենում պահանջի ու առաջարկութեան մէջ այնպիսի յարաբերութիւն, որ շահի միջին չափը արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերի մէջ դառնում է միահաւասար...»^{*)}:

Մրցութիւնը, իբրեւ շահի չափը կանոնաւորող մի գործոն, ենթադրում է սակայն մի պայման, որը տեղի է ունենում ոչ ա-

^{*)} К. Марксъ. Капиталъ, 4. III, стр. 147.

մեն ժամանակ: Այսինքն: Այն տեղը, որ բացւում է արդիւնաբերութեան մի ճիւղում, որն ունի շահի անձեռնտու չափ, — պէտք է մնայ առանց զբաղւելու, որովհետեւ հակառակ դէպքում «պահանջի և առաջարկի փոխադարձ յարաբերութիւնը» չի փոփոխւում, այսինքն նպատակը չի իրականանում: Այդօրինակ դէպքը կարող է լինել երկու հանգամանքներում. 1) երբ կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը իր խոշոր արտադրութեամբ չէ ներկայացնում մանր արդիւնաբերութեան համեմատութեամբ առանձնապէս մեծ առաւելութիւններ. այն ժամանակ մանր արդիւնաբերութիւնը, որի ձեռնարկողը մի անձի մէջ միացնում է թէ գործատիրոջ և թէ աշխատաւորին, ինչի շնորհիւ բաւականանում է շահի ցածր չափով կամ լաւ ու մշտական վաստակով, բռնում է կապիտալիստի թողած բոլոր տեղերը, և 2) երբ մշտական կապիտալը մի երկրներում աւելի էժան է, քան միւս, օրինակ աւելի էժան է հում նիւթը, քարածուխ և այլն. այն ժամանակ այդ երկրներում մշտական և փոփոխական կապիտալի փոխադարձ յարաբերութիւնը աւելի բնական է, շահի չափը կարող է լինել նոյն իսկ միջին-անհրաժեշտ շահից բարձր, և նրանք (առաջին երկրները) կարող են ազատ կերպով ծածկել այն պահանջը, որը մնում է առանց բաւարարութեան շնորհիւ կապիտալի որոշ մասի հեռացման որոշ երկրի անձեռնտու արդիւնաբերութիւնից: Գիւղատնտեսութեան մէջ մենք հանդիպում ենք այդ երկու դէպքերն էլ:

IV.

Արդեօք շահի չափը գիւղատնտեսութեան մէջ աւելի բարձր է կամ ցածր, քան մշակող արդիւնաբերութեան մէջ: Ամենից առաջ քննենք այն գլխաւոր գործոնը, որ կարգաւորում է շահի չափը, այսինքն յաւելեալ արժէքի նօրմը: Յաւելեալ արժէքի նօրմը կախւած է աշխատանքի ուժգնութիւնից, ինչ իր հերթին որոշւում է տեխնիկայի դրութեամբ տւած արդիւնաբերութեան մէջ: Տեխնիկան ներգործում է արդիւնաբերութեան վրայ երկու տեսակ. մի կողմից՝ կատարելագործելով այսպէս անւանւած աշխատանքի մեքենան, նա աւելացնում է աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, իսկ միւս կողմից՝ փոխարինելով կենդանի շարժող ոյժը մեքենայական ոյժով և կատարագործելով այդ, նա

բարձրացնում է աշխատանքի լաբւածութիւնը և դարձնում է նրան աւելի հաւասարաչափ ամբողջ աշխատանքի օրւայ ընթացքում: Կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը իր ամբողջ կարողութեամբ պարտաւոր է հէնց մեքենական շարժող ոյժին: Քանի ոստայնի քեարգահի աշխատանքը կախած էր բանւորի աշխատասիրութիւնից՝ բանւորի՝ որ կարող էր սեփական հայեցողութեամբ, կամ վերահսկողութեան խստութիւնից դրդւած, անել օպէական 30 և 40 շրջան, — այնքան նա՝ քեարգահի աշխատանքը, չէր կարող գերազանցել յայտնի միջին չափը, որ որոշւում է բանւորի միջին աշխատասիրութեամբ և միջին ընդունակութեամբ: Այլապէս է մեքենական շարժող ոյժի հետ: Քեարգահի աշխատանքն այժմ որոշւում է ոչ թէ բանւորը, այլ մեխանիզմը. բանւորը, ինչ որ ուզում է լինի, պէտք է կարողանայ հասնել նրա ետեից, այլապէս նա դուրս կշարուի գործարանից, իբրև անպէտք լաթ: «Մանուֆակտուրային և արհեստային արտադրութեան մէջ գործիքն է ծառայում բանւորին, իսկ գործարանի մէջ բանւորը՝ մեքենային: Այնտեղ, արդիւնագործութեան միջոցների շարժման մէջ զենելը ելնում է իրենից. այստեղ նա պիտի հսկէ այդ միջոցների վրայ: Մանուֆակտուրայի մէջ բանւորները ներկայացնում են կենդանի օրգանիզմի անդամները: Իսկ գործարանում գոյութիւն ունի մի մեռած մեխանիզմ, որ անկախ է բանւորից, որից նա կապւած է իբրև կենդանի մի մասնիկ» *): Այդպէս է տեսնակայի ազդեցութիւնը մշակող արդիւնաբերութեան մէջ:

Այդ ազդեցութիւնը մենք չենք տեսնում գիւղատնտեսութեան մէջ: Այն աշխատող մեքենան, որ յեղաշրջել է մշակող արգիւնաբերութիւնը, էապէս է եկել իբրեւ հետեանք աշխատանքի գերագոյն բաժանման, ուրեմն և գերագոյն կատարելագործութեան: Այնտեղ նա կոչւած է եղել փոխարինել աշխատանքը—ոչ թէ հասարակ, այլ կօօպերացիայի և բաժանման միջոցով կատարելագործւած աշխատանքը—տասնհակ և հարիւրաւոր բանւորների աշխատանքը, որ ընդհանուր առմամբ ներկայացրել է աշխատող մեքենայի սկզբնատիպաւրը: Հողագործութեան մէջ չի եղել և չկայ աշխատանքի բաժանումն, մինչև անգամ հասարակ աշխատակցութիւնը այստեղ սակաւ դէպքերում է որոշ դեր խաղում:

Մի և նոյն հողագործը պատրաստուում է հողը մշակման համար, ինքը հերկում է, ինքը հսկում հացահատիկների, դաշտի վրայ, ինքը հաւաքում է հունձը, ինքը կալում նրան, մինչ անգամ ինքը տեղափոխում շուկայ: Եւ իր այդ հերկայութիւնը բոլոր աշխատանքների մէջ նրան համար կարելի է ու մինչև անգամ պարտաւոր, եթէ նա կամենում է հաւրել տնտեսութեանը աշխատանքի օրերի գերագոյն քանակը, որովհետեւ երբ կարելի է վերոյիշեալ գործողութիւններից որեւէ մէկը, անկարելի է նրանցից մի ուրիշը, և եթէ նա պարապէր, օրինակ, միայն հողի հերկմամբ կամ հունձով, այն ժամանակ տնտեսութիւնը կվերցնէր նրանից գիւղատնտեսական աշխատանքի ժամանակի աննշան մասը: Միակը, ինչ կարելի է գիւղատնտեսութեան մէջ, այդ հասարակ աշխատակցութիւնն է, թէև այդ ևս բոլոր գործողութիւնների մէջ կարելի չէ և տալիս է շատ քիչ օգուտ: Եւ այդ պատճառով, աշխատանքի միջոցների կատարելագործութիւնը այստեղ նկատուում է շատ թոյլ չափով. այսպէս անւանւած աշխատանքի մեքենաները ծայրայեղ պարզ են, տալիս են աշխատանքի արդիւնաւէտութեան շատ սահմանափակ յաւելումն և քացի այդ, համեմատօրէն շատ էժան են: Վերջին հանգամանքն առանձնապէս ձեռնտու չէ կապիտալիզմի զարգացման համար հողագործութեան մէջ: Կատարելագործւած մեքենայի նշանակութիւնը կապիտալիզմի համար կայանում է ոչ միայն նրա մէջ, որ նա աւելացնում է աշխատանքի արդիւնաւէտութիւնը, և այլ և նրա մէջ, որ նա մատչելի է միայն կապիտալիստին, և ոչ մանր արդիւնաբերողին: Երբ մեքենան մատչելի է և վերջինիս, ինչպէս գիւղատնտեսութեան մէջ կատարելագործւած արօրները, մեքենական ցանոդները և կալոդները,—այն ժամանակ աշխատանքի աւելացած արդիւնաւէտութիւնը ամբողջովին փոխարինում է ապրանքների գների էժանացումը՝ չներգործելով ոչ մի կերպ յաւելեալ արժէքի վրայ: Առաւել ևս վատ է մեքենական շարժող ոյժերի դրութիւնը գիւղատնտեսութեան մէջ: Շոգէշարժի ձեռնտու լինելը ուղիղ յարաբերութեամբ համապատասխան է նրա առաջադրած աշխատանքի էներգիային: Բայց բարձր էներգիա առաջադրող շոաշարժը պահանջում է կամ շատ բարդ աշխատանքի մեքենայ, գէշարժը պահանջում է կամ շատ բարդ աշխատանքի մի ամբողջ սիսկամ աւելի հասարակ աշխատանքի-մեքենաների մի ամբողջ սիսկամ: Որ գիւղատնտեսական մեքենաները պատկանում են ամեն-

*) К. Марксъ. Капиталъ, т. 1, стр. 370 (2-ръй сръм.):

լի հաշվել գնալ-գալու անհրաժեշտ ժամանակը: Արևմուտքի անասնապահական շրջաններում աշխատանքի օրն մի քիչ երկար է... Ցուէյսում աշխատանքի օրն աւելի երկար է, քան Անգլիայում. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ ժ. (անասնականը ուրեմն՝ $11\frac{1}{2}$ — 13) ամառը, իսկ ձմեռը արևածագից մինչև արևամուտը» *)... Մինչև անգամ Միացեալ Նահանգներում աշխատանքի օրը գիւղատնտեսութեան մէջ շարունակուում է առաւօտեան ժամը 6-ից մինչև երեկոյան ժամը 7-ը **): Աշատանքի օրը ուսական գիւղատնտեսութեան մէջ զգալի կերպով երկար է: Խերսօնի նահանգում «խոշոր տընտեսութիւնների բանւորների աշխատանքի օրը սկսւում է վաղ առաւօտեան, յաճախ արևածագից առաջ, և տևում մինչև ուշ երեկոյ... Իբրև բացառութիւն, շատ տօթ օրերին մի քանի տնտեսութիւններում ցերեկը աշխատանքները դադարեցւում են մի քանի ժամով, մինչև ցերեկայ տօթի թուլանալը. այդ դէպքում ցերեկայ կորցրած ժամանակը լրացւում է գիշերային աշխատանքներով, յաճախ արևնստական լուսաւորութեամբ (ջահերի միջոցով)» ***)... Չափազանց երկար աշխատանքի օրը գիւղատնտեսութեան մէջ, մանաւանդ ամառը, կապւած է վերին աստիճանի ծանր աշխատանքի հետ: «Բոլոր գիւղական աշխատանքները կատարւում են բաց երկնքի տակ, տօթի ժամանակ, ուրեմն արևի կիզիչ ճառագայթների շարունակուող ազդեցութեան տակ, որոնց ներգործութիւնը՝ առաջ բերելով ուղեղի արեան շրջանակութեան մէջ փոփոխութիւն, յաճախ առաջ է բերում այդպիսով ուղեղի հիւանդացումներ (insolatio). իսկ յանկարծակի կատարուող և այնքան յաճախ տատանումները օդի տաքութեան մէջ պայմանաւորւում են բանւորների մէջ այնքան յաճախ կրկնուող ոսկրացաւը և շնչառութեան օրգանների հիւանդացումները: Բացի այդ ընդհանուր պայմաններից, որոնց մէջ գիւղատնտեսական բանւորը կատարում է իր պարտականութիւնները, նրա առողջութեան վրայ ազդում են մի քանի գիւղատնտեսական աշխատանքներ, ինչպէս աշխատանքը ձիաշարժ և շոգեշարժ

*) W. Hasbach. Die englische Landarbeiter, Leipzig, 1894, *երես* 364 և 375.

**) N. Semler. Die wahre Bedeutung der nord-amerikanischen, Konkurrenz, 1881, *երես* 109.

***) Н. Тезяковъ, *երես* 92.

կախող մեքենաների միջոցով, երբ բանւորը, բացի յաճախակի կրկնուող ֆիզիքական ֆլաստումներից, միշտ ենթարկւած է փոշուց առաջացող աչքացաւի և շնչառութեան օրգանների հիւանդացման... Կանանց և երեխաներին բաժին են ընկնում աւելի շատ փոշի արտադրող աշխատանքներ, հետեապէս և աւելի ֆլաստակար առողջութեան համար: Ամենադժար ու ամենավրտանգաւոր աշխատանքը՝ «թմրկահարների» աշխատանքն է—այսինքն նրանց, որոնք անմիջապէս զնում են խուրձերը «թմրուկի» վրայ: Թմրուկից խփում է թմրկահարի աչքերին խոշոր փոշի, որ բաժանւում է մանրացւող հասկերից. այդպիսի փոշի, բայց դեռ էլ աւելի մանր, բարձրանում է կախող մեքենայի ստորին մասից. այդ փոշին մինչև անգամ աննշան քամուց բարձրանում է մեքենայի վրայ և ծածկում բոլոր աշխատողներին այնպիսի թանձր խաւով, որ դժար է նշմարել նրանց երեսը և հագուստի գոյնը. այդ ամենը ձուլւում է մի ընդհանուր մոխրագոյնի մէջ: Մատուցանողների աշխատանքը տեղի է ունենում միշտ այդ փոշու մէջ և բացի այդ՝ տօթի շարունակուող ազդեցութեան տակ: Մատուցանողները և այլ բանւորները աչքերի պաշտպանութեան համար շատ սակաւ են դիմում ակնոցների, իսկ վերջիններս շուտով ծածկւում են փոշու խաւով, որը խանգարում է նշմարել իրերը, և բանւորները անհրաժեշտօրէն նրանց դէն են շարտում» *):

Իսկ ինչպէս է վարձատրւում այդ տաժանակիր աշխատանքը: Գերմանիայում, ուր միջին գործարանական բանւորը, առանց քննութեան առնելու հասակը և սեռը, վաստակում է տարեկան 628 մարկ **) (ինչ կազմում է օրէկան, եթէ հաշւենք 300 աշխ. օր. 2,1 մարկ), Գերմանիայում հասակաւոր գիւղատնտեսական բանւորը, աշխատանք տողների տեղեկութիւններին համաձայն, ստանում է՝ ամառը 1—2 մարկ, ձմեռը 0,8—1,5 մարկ: Moers շրջանում 1891 թ. ապրիլի 1-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը աշխատում են եղել ուսական Լեհաստանից արտահանւած բանւորներ: Այդ գրեթէ ամբողջ 8 ամսւայ միջին վաստակը, հասակաւոր տղամարդի համար, հաւասար է եղել 275 մարկի (գործարանական բանւորն այդ ժամանակամիջոցում վաստակում է առնապէս 418 մարկ), կնոջ

*) Н. Тезяковъ, *երես* 92—93.

*) Lux, *երես* 40.

համար—40 մարկ պակաս *)։ Ռուսաստանում «գործարանական բանուորի միջին վաստակը (առանց քննութեան առնելու հասակը և սեռը) հաւասար է 187 ռ. 60 կոպ. տարեկան՝ հաշուելով տարին 288 օր, իսկ օրը 12 ժամ» **): Ամենաբարձր աշխատավարձը գիւղատնտեսութեան մէջ տալիս է հարաւր։ Եւ ահա ըստ խերսոնի նահանգի նօրմի, ամսավարձով աշխատող կատարեալ բանուորը, որ ունի աշխատանք ամբողջ տարւայ ընթացքում, կարող էր համեմատաբար բարեյաջող 1894 թվականին վաստակել միջին թւով 111,9 ռուբլի, իսկ հաշուելով և կերակուրը (աշխատավարձի 20 տոկոսը) մօտ 134 ռուբլի. իսկ տարեկան շահութակը աշխատող կատարեալ բանուորը վաստակել է առանց կերակրի 87,3 ռուբլի, իսկ կերակրով 104,8 ռուբլի ***): Բայց և այդ աշխատավարձը սակաւ է հասնում ամբողջովին գիւղատնտեսական բանուորին. տուգանքը, աշխատավարձից զանազան գումարներ վերցնելը և ընդհանրապէս վարձից կտրելը այնպէս են տարածւած գիւղատնտեսութեան մէջ, ինչպէս ոչ մի տեղ մշակող արդիւնաբերութեան մէջ։ Իշխան Ն. Շախովսկոյ, որին ոչ մի կերպ չի կարելի մեղադրել գոյների թանձրացման մէջ, մատնացոյց է անում հետեւալ «միջոցների վրայ—կրճատելու բանուորների վարձը»։ «այդ միջոցների շարքում պէտք է դասել խոշոր տուգանքները և կրճատումներն այն դէպքում, երբ նրանք դադարում են պատժողական կամ բանուորի պատճառած ֆուսները յատուցանող լինելուց, այլ ի նշան են դրում տիրոջ կողմից։ Այս առանձնակի դէպքեր չը պէտք է հաշուել բանուորի ռոճիկը կտրելը վերջնական հաշվետեսութեան ժամանակ» ****)։ Լինում են և աւելի ուժեղ «միջոցներ, կրճատելու բանուորի վարձը»։ Բովական-մանդային պոնկտի կառավարիչը Գ օլտայում, իր տրւած հաշվեկշիռի մէջ, հաղորդում է, որ այնտեղով անցել են աւելի քան 10 խումբ, որ հեռացել են աշխատանքից, առանց ստանալու իրանց վարձը և անցագիրները. նրանցից ոմանք չեն ստա-

*) Die Verhältnisse d. Landarbeiter, 4. II, էր. 735 և 4. III, էր. 807—819.

**) Фабрично-заводская промыш., стр. 465.

***) Статистико-экономич. обз. Херсонской губ. за 1694 г, ст. 47.

****) Кн. Н. Шаховской. Сельско-хоз. отхожіе промыслы, М., 1896, стр. 133.

ցել նոյն իսկ իրենց քսակները։ Նրանք բոլորն էլ հեռացման պատճառ են բերել վատ կերակուրը, մշտական կանոն դարձած կեղտը և մինչև անգամ ծեծը, որի նպատական էր ստիպել բանուորներին հեռանալ և հետևաբար կորցնել աշխատավարձի վրայ ունեցած իրաւունքը *)։

խոշոր տնտեսութիւնների մէջ բանուորներին կերակրելը, ինչի համար աշխատավարձից հանւում են որոշ գումարներ, ներկայացնում է նոյնպէս մի նշանաւոր միջոց՝ աշխատավարձը կըրճատելու, որովհետև կերակուրը տրւում է անբաւարար քանակով և ոչ լաւ տեսակի։ «Կալիֆօրնիայի գիւղատնտեսական բանուորի կերակուրը սոսկալի միատեսակ է. խոզի միս, գետնախնձոր և սպիտակ հաց սուրճի հետ՝ առանց կաթի՝—ահա այն ամենը, ինչ նրան տրւում է **): Բայց այդ սնունդը ռուսական գիւղատնտեսական բանուորի համար շոյալուծիւն կլինէր։ «Նախաճաշիկի համար տալիս են հաց և ջրալի տաք հեղուկ։ Ճաշը բաղկացած է հացից, տաք բօրչից և կաշայից՝ ճարպի հետ... Կէսօրին լաւագոյն տնտեսութիւններում տալիս են միայն կուլեշ կամ գալուշկի, իսկ միւսներում միայն վարունգ, երբեմն էլ մի չորացրած ձուկ։ Առհասարակ կերակուրը գրեթէ միշտ բաղկացած է բուսական արդիւններից և աչքի է ընկնում ծայրայեղ միատեսակութեամբ։ Միս, կաթ, պանիր և կենդանական այլ արդիւններ բանուորները ստանում են շատ սակաւ դէպքերում և այն էլ իրենք աղ, ցրաւէնիք—տօներին։ «Բայց այդ ևս նկատւում է իբրև իդէալ որոշւած պայմանագրով։ Շատերն են տէրերից պահանջում պայմանագիրը։ «Մենք իրաւունք ունենք մտածելու որ բանուորը, դէպքերի մեծամասնութեան ընթացքում, ստանում է անդի նիւթերը աւելի փոքր քանակով, քան այդ որոշւում է պայմանագրով» ***):

Տէրերն աշխատում են տնտեսել մինչև անգամ բնակարանների մէջ։ Գերմանիայում «գոյութիւն ունին դեռ հազարաւոր բանուորական բնակարաններ (գիւղ. տնտեսութիւններում), ուր Բնակիչների առողջութիւնը ենթարկւած է ամենալուրջ վտանգի Բնակիչների առողջութիւնը ենթարկւած է ամենալուրջ վտանգի—բնակարաններ, որոնք ոչ մի նմանութիւն չունեն բնակչութեան

*) Н. Тезяковъ, стр. 66.

**) Н. Semler, էր. 54.

***) Н. Тезяковъ, стр. 92.

գրութիւնները: Գիւղատնտեսութեան վերաբերեալ, այդ վիճակագրութիւնները չեն տալիս արտադրութեան համար գործադրող հում նիւթի գնահատումն: Այդ պատճառով մենք կհամեմատենք միայն շինութիւնների և անհրաժեշտ պիտոյքների արժէքը գիւղատնտեսութեան և մշակող արդիւնաբերութեան մէջ *):

Մշակող արդիւնաբերութիւնը:

Շինութիւնների արժէքը . . .	878, 83	միլ. դոլ.
Մեքենաների, բան. և գործիքների արժէքը	1584, 16	» »
Ընդամենը . . .	2462,99	մ. դ.
Բանւորներ զբաղւած են . . .	4,25	միլ. մարդ:
Կապիտալ ամեն մի բանւորի վրայ . . .	579,53	դոլլար:

Գիւղատնտեսութիւնը:

Շինութիւնների արժէքը . . .	3319,75	միլ. դոլ.
Մեքենաների » . . .	494,25	» »
Անասունների » . . .	2208,77	» »
Ընդամենը . . .	6022,77	միլ. դոլ.
Բանւորներ զբաղւած են . . .	8,76	մ. մարդ
Կապիտալ ամեն մի բանւորի վրայ . . .	677,53	դոլլար:

Այդպիսով, մշակող արդիւնաբերութեան մէջ ամեն մի բանւորի վրայ գալիս է 579,53 դոլլար, իսկ գիւղատնտեսութեան մէջ՝ 677,53 դոլլար, այսինքն 18,60% -ով աւելի:

Ինչքան էլ այդ թւերը լինեն մօտաւոր, այնուամենայնիւ

*) Այդ տեղեկութիւնները հաւաքւած են 1900 թ. վիճակագրութեան ժամանակ: „Extra Census Bulletin“-ի մէջ գիւղատնտեսական հողի և շինութիւնների արժէքը ցուցադրւած է մէկ թւանշանի միջոցով: Մենք այդ թւանշանը անգամաճառել ենք այնպիսով, որ շինութիւնների արժէքը կազմէ հողի և շինութիւնների ընդհանուր արժէքի 25 տոկոսը: Ինկատի առնելով հողի էժանութիւնը Միացեալ-Նահանգներում, մեր արած շինութիւնների գնահատութիւնը աւելի շուտ պէտք է իրականից ցածր լինի, քան բարձր: Գիւղատնտեսական ազդաբնակութեան թիւը վերցրած է Николай-онъ-ից: Բայց սկներե և, որ այդ թիւը բարձր է իրականից, որովհետեւ պ. Н.-онъ ընդունում է ազգաբնակչանների թիւը 5 միլ., մինչդեռ իրապէս նա 4,564,641 է: Որովհետեւ այդ թւերը միայն թուաքանակ են մեր եզրակացութիւնը, և ոչ թէ ուժեղացնում այն, ուստի նրանք աւելի ևս ստորագծում են տիրող հայեացքի սխալ լինելը՝ գիւղատնտեսական կապիտալի կազմութեան վրայ:

նրանց մէջ դժւար է տեսնել հաստատութիւն այն եզրակացութեան, թէ կապիտալի կազմութիւնը տալիս է գիւղատնտեսութեանը որեւէ առաւելութիւն: Ինչ վերաբերում է այն յարաբերութեան, որ գոյութիւն ունի արտադրութեան ժամանակի և աշխատանքի ժամանակի միջև, այստեղ ևս գիւղատնտեսութեան պայմանները ամբողջովին անձեռնտու են: Բարեխառն կլիմայում, բոյսերի աճման համար անհրաժեշտ է ոչ պակաս, քան 200 օր: Բայց աշխատանքի ժամանակը չի տևում 200 օր: Հազիւ թէ չափազանցութիւն լինի, եթէ մենք որոշենք նրա տևողութիւնը 100 օր: Մշակող արդիւնաբերութեան մէջ աշխատանքը կարելի է ամբողջ տարւայ ընթացքում, այսինքն 365 օր: Բացի այդ, ինչքան էլ երկար լինի գիւղատնտեսութեան մէջ աշխատանքի օրը, նա երբէք չի ընդգրկում ամբողջ օրու գիշերը, որովհետեւ գիւղատնտեսութեան մէջ գիշերային աշխատանքը անկարելի է: Այդ ամենը հանգչում է այն կէտին, որ աշխատանքի ժամանակը, որի maximum-ը մշակող արդիւնաբերութեան մէջ կարող է հասնել մինչև $24 \times 365 = 8760$ ժամի (մի բանւոր է տալիս այդ ժամերը կամ մի քանի հերթերի սխառեմով, այդ միևնոյն է), գիւղատնտեսութեան մէջ չէ գերազանցում, մինչև անգամ հաշուով գերազանց աշխատանքի օրը, $15 \times 100 = 1500$ ժ.: Բայց կապիտալը զբաղւած է թէ գիւղատնտեսական, թէ արդիւնաբերական-գործարանական ձեռնարկութեան մէջ 8760 ժամ: Հետեւաբար, գիւղատնտեսական կապիտալը, շնորհիւ արտադրութեան և աշխատանքի ժամանակի անհամապատասխանութեան, կարող է գործառնութեան շրջանում գործի դնել 5,84 անգամ պակաս աշխատանք, քան արդիւնաբերական-գործարանական կապիտալը, իսկ այստեղից—նա կարող է արտադրել, համապատասխան չափով, աւելի պակաս յաւելիալ արժէք և այդ դրել, համապատասխան չափով, աւելի պակաս յաւելիալ արժէք և այդ նոյնիսկ այն զէպքում, եթէ յաւելիալ արժէքին օրմը աւելի ցածր չէ: Այդպիսով, գիւղատնտեսութիւնը մի կողմից բնորոշւում է

Նյութիսով, գիւղատնտեսութիւնը մի կողմից՝ արտադրության և աշխատանքի ժամանակի անպայման անբարեյաջող յաբերութեամբ և կապիտալի այնպիսի կազմութեամբ, որը հազիւ կարելի լինի առանձնապէս ձեռնտու հաշուի շահի նօրմի դրուման համար: Այդ ամենը բերում է զէպի շահի ցածր նօրմը: Գիւղատնտեսութեան միայն այդ առանձնայատկութիւնները, որ դուրս չեն գալիս արտադրութեան սահմանից, դարձնում են ար-

դիւնաբերութեան այդ ձիւղը անյարմար շրջան կապիտալիզմի համար: Բայց կապիտալիզմի դրութիւնն այստեղ աւելի ևս վատթարանում է, շնորհիւ գիւղատնտեսական յաւելեալ արժէքի բաշխման առանձնայատուկ բնաւորութեան, բնաւորութիւնն, որ տրամաբանօրէն ծագում է, այսպէս անւանւած, հողային կապիտալի ղերից՝ գիւղատնտեսութեան մէջ:

VI.

Արտադրութեան տեսակէտից կապիտալն այն չէ, ինչ կապիտալիստի տեսակէտից: Կապիտալիստի համար կապիտալ է այն ամենը, ինչ նրան հնարաւորութիւն է տալիս տիրանալ յաւելեալ արժէքին. կապիտալի ծագումը, էութիւնը և գործողութիւնները նրա համար միևնոյն են: Այլապէս է արտադրութեան տեսակէտից: Որովհետև արտադրութեան նպատակն է՝ ստեղծել փոխանակութեան արժէքներ, որոնց մէջ կապիտալը մտնում է ամբողջովին կամ մասամբ իրրեւ մի տարր, ուստի ակներև է, որ նա ինքն պէտք է լինի փոխանակութեան արժէք, պէտք է լինի արդիւնք նրա, ինչ ստեղծում է փոխանակութեան արժէքներ— արդիւնք աշխատանքի: Միև կողմից, որովհետև կապիտալն անարժեքնօրէն մտնում է իրրեւ մի տարր նոր արտադրող արժէքների մէջ, այդ պատճառով արտադրութեան ընթացքումնա պէտք է կորցնէ իր սկզբնական ղէմքը, նրա արժէքը պէտք է հալչէ արտադրութեան մէջ և մաս-մաս անցնէ նոր արտադրող ապրանքների մէջ: Յաւանական կապիտալը նոյնպէս աներևակայելի է, ինչպէս յաւիտենական բանւորը: Ունի հողը բոլոր այդ յատկութիւնները: Կազմում է նա աշխատանքի արդիւնք և կորցնում է նա արտադրութեան ընթացքում իր սկզբնական ղէմքը: Ինչպէս յայտնի է, հին քաղաքատնտեսութիւնը այդ հարցին ղերական կերպով էր պատասխանում: «Հողաբաժինները, ասում է Մօլինարին, ինչպէս և շինութիւնները, արօքները, աշխատող անասունները և արտադրութեան նիւթական կազմի այլ առարկաները ամենեին ձրի կերպով չեն բաժին ընկել իրենց սեփականատէրերին: Հողի ամեն մի մասնիկը, որ գործ է ածւում արտադրութեան համար, կարող է նկատւել իրրեւ մեքենայ, որի տարրերը—ինչպէս և միև մեքենաների և իրեն մարդու տարրերը—հայթայթւած են բնութեամբ, բայց որի վերջնական կազմը և յար-

մարեցումը արտադրութեան համար պատկանում է մարդու գործունէութեանը... Հողին արդիւնքի բնաւորութիւն տալը՝ տեղի է ունենում նախ գիւտի, երկրորդ գրաղման և երրորդ մշակման միջոցով: Գիւտը առաջին գործողութիւնն է, որ անհրաժեշտ է գործիք-հողի արտադրութեան համար: 15-րդ և 16-րդ դարերում այդ գործողութիւնը նոյն իսկ առանձին գրաղմունքի առարկայ է եղել: Երբ հողի գիւտը կատարւած է, անհրաժեշտ է գրաւել նրան, այսինքն օժտել նրան պաշտպանութեան միջոցներով, զցել հաղորդակցութեան ձանապարհներ և այլն: Գտնելով և գրաւելով այդ հողերը, կառավարութիւնը ղիջել է նրանց զանազան պայմաններով առանձին անհատներին: Նոր հողատէրը մաքրում է հողը, չորացնում և ցանկապատում նրան» և հող-արդիւնքի, հող գործիքի կազման պրօցէսը վերջացած է *):

Վերը բերած պատճառաբանութիւնը լուսաբանելու համար բերենք մի օրինակ: Գործարանատէրը ղիմում է մի ոմն կօմիսիօնէրի՝ մեքենայ ձեռք բերելու նպատակով: Վարձատրելով կօմիսիօնէրի աշխատանքը, նա դրանով վարձատրում է մեքենայի գիւտի վրայ գործադրած աշխատաբքը: Յետոյ նա տիրանում է մեքենային, այսինքն տեղափոխում է իր մօտ, տեղաւորում այնպէս, որ նրան չը գողանան, փաթաթում է նրան հաստ կտաւով, որ նա չըփչանայ և այլն: Վերջապէս, նա մշակում է մեքենան—հաւաքում է նրան, ամրացնում, միացնում շարժող ոյժի հետ և այլն: Երբ ամեն ինչ պատրաստ է, գալիս է մեքենայի նախկին սեփականատէր և համոզւելով, որ գործարանատէրը բաւական է մեքենայով, նա պահանջում է նրա համար փող: Եթէ գործարանատէրը լինէր Մօլինարին, նա ի հարկէ զարմացած կլինէր. վճարելով իր սեփական գրպանից մեքենայի գիւտի, տիրացման և մշակման համար արած ծախսերը, նա կհաշւէր այն իր սեփականութիւնը. բայց ինչպէս բացատրել մեքենայի նախկին սեփականատիրոջ պրէտէնզիաները: Այդ հարցին մեքենայի նախկին տէրը կպատասխանէր Մօլինարուն այսպէս. «Որպէս ղի ղու կարողանայիր գտնել, տիրանալ և մշակել մեքենան, ես պէտք է նրան ստեղծէի: Ըիշտ է, ես չեմ ստեղծել այն տարրերը, որոնք կազմում են մեքե-

*) Г. де-Молinari. Курсъ политической экономіи. Спб. 1860. մասն 1, երես 273—277.

նայի հիմքը, ես չեմ ստեղծել մեքենայի նիւթը, բայց ես նպատակաւորմար կերպով փոփոխել եմ այդ նիւթը, տեւել եմ նրանքեզ համար օգտակար ձև. դա ես անւանում եմ մեքենայի ստեղծագործութիւն, դա խլել է ինձանից մի ամուսայ աշխատանք, և եթէ դու կամենում ես պահել քեզ մօտ մեքենան, դարձրու ինձ այդ մի ամուսայ աշխատանքը կամ նրա արժէքի համապատասխան արտադրութիւնը»։ Իրան է արդեօք մեքենայի նախկին տէրը։ Անպայման կերպով, որովհետեւ Մօլինարին միանգամայն աչքից թողնել է, որ կապիտալը գտնելու համար անհրաժեշտ է, որ նա գոյութիւն ունենայ մինչև գիւտը, այսինքն մինչև այն վարկեանը, երբ, Մօլինարի կարծիքով, սկսում է նրա գոյութիւնը՝ իբրև կապիտալի. իսկ որպէսզի նա գոյութիւն ունենայ անհրաժեշտ է նրան շինել։ Վերջին հանգամանքը հողի վերաբերեալ չի կարող գոյութիւն ունենալ, ինչի համար և նա չի կարող նկատուել իբրև սովորական կապիտալ։

Այդպիսով, հողը չունի կապիտալի գլխաւոր յատկութիւնը. նա աշխատանքի արդիւնք չէ։ Չը լինելով աշխատանքի արդիւնք՝ նա չի կարող լինել և փոխանակութեան արժէք, ուրեմն և կապիտալ։ Շին տնտեսագիտութեան վերանորոգիչները այդ լաւ գիտեն. բայց ստրուկ լինելով մի փաստի, որ նրանք ընդունում են առանց քննութեան և վերաքննութեան, նրանք այնուամենայնիւ չեն կարողանում տալ հողին նրան յատուկ տեղը։ Եւ ահա բեմ է դուրս գալիս մի հասկացողութիւն հողի մասին. իբրև կօնիուսկտորային կապիտալի մասին (Լեբուա Բօլիէ)։ Կօնիուսկտորային կապիտալը՝ այդ, այսպէս ասած, պայմանական կապիտալ է, կապիտալը՝ առաջ ժամանակի համար։ Որ այդ տեսակ «կապիտալներ» տալ տւած ժամանակի համար։ Որ այդ տեսակ «կապիտալներ» կարելի են, ցոյց է տալիս ամբողջ իրականութիւնը։ Բայց կարելի է արդեօք այդ տեսակ կապիտալները մտցնել ժողովրդական տնտեսութեան հասկացողութիւնների շրջանի մէջ։ Ժամանակակից կնոջ գեղեցկութիւնը՝ անկասկած նրա կապիտալն է։ Ճիշտ է, գեղեցկութիւնը չէ զնահատուում ապրանքային բօրսայի յարկի տակ, բայց նա վերին աստիճանի պահանջած ապրանք է կեանքի բօրսայում։ Առաձգական «խիղճը» կամ որոշ տեսակի «հայրենասիրութիւնը»—դրանք ևս վատ կապիտալներ չեն։ Բայց կապիտալի այդ բոլոր տեսակները մտնում են արդեօք ժողովրդական տնտեսութեան հասկացողութիւնների շրջանը։ Ակնհեր և—

նչ, որովհետեւ բոլոր այդ կապիտալները առանձին անհատների, և ոչ թէ ամբողջ հասարակութեան, եկամուտների աղբիւր են։

Կասկած չկայ, տնտեսութեան մէջ ևս կարելի են կօնիուսկտորային կապիտալներ։ Այդ այնպիսի կապիտալներ են, որոնք չլինելով աշխատանքի արդիւնք՝ այնուամենայնիւ հաշուում են արտադրութեան մէջ, կորցնում են իրենց սկզբնական ձևը և սկսում են գոյութիւն ունենալ, իբրև նոր արտադրւած ապրանքների մի էլեմենտ։ Պատահաբար գտնւած ոսկեհանքը, որի գիւտի վրայ չէ կորել և հինգ բողբ, կարող է անւանուել կօնիուսկտորային կապիտալ, բայց ոչ այն պատճառով, որ նա կազմում է որևէ մէկի սեփականութիւնը, այլ այն պատճառով, որ նրա մշակումը հետեանք է ունենում նրա ուժասպառման։ Կարող է արդեօք այդ դէպքը վերաբերել հողին։ Ահա թէ ինչ է ասում այդ մասին ագրոնոմը—մի մարդ, որ ամենից մօտիկ է հողին և այդ պատճառով լաւ ծանօթ է նրա յատկութիւններին. «Հողը անսպառ է... Հողի արտադրողական ոյժերը կարելի է քչացնել գիշատիչ շահագործութեամբ (նպատակաւորմար շահագործութիւնը դեռ էլ աւելացնում է այդ ոյժերը), բայց երբէք՝ սպառել վերջնականապէս»*)։

Այն հարցը, թէ կապիտալ է հողը, վերին աստիճանի կարևոր է։ Եթէ հողը կապիտալ է, այն ժամանակ նա ինքնուրոյն կերպով կառավարում է աշխատանքը, նպաստում է նրա շահագործութեանը և հետևապէս ծառայում յաւելեալ արժէքի, ուրեմն և կապիտալիստական շահի արտադրութեան համար իբրև ինքնուրոյն գործոն։ Իսկ եթէ հողը կապիտալ չէ, այն ժամանակ հողատիրոջ եկամուտը կարող է ունենալ երկու տեսակ ծագում. կամ կապիտալիստը գիշում է նրան իր իւրացրած յաւելեալ արժէքի մի մասը, կամ թէ այնտեղ, ուր հողը մասնակցում է արտադրութեան մէջ, գոյութիւն ունի, յաւելեալ արժէքից զատ, շահի մի այլ աղբիւր։ Բիկարդօն, ինչպէս յայտնի է, զաւանում է երկրորդ հայեացքը։

Բիկարդօնի բնուային (հողային հասոյթ, թ.) տեսութիւնը—նրա դիալեկտիկայի ոյժի մի օրինակ է։ Նրա անհաստատութիւնը բացատրւում է միայն այն երկու ելակէտների սխալ լինելով, որոնց վրայ հիմնւած է ամբողջ փայլուն շէնքը։ Բնուային (այսինքն

*) T. Goltz. Handbuch d. Landw. Betriebslehre 1886 թ. էր. 17.

հողատիրոջ եկամուտը), Բիկարդօի կարծիքով, տարբեր որակ ունեցող հողերի արտադրողականութեան մէջ եղած տարբերութիւնն է: Որպէսզի այդ տարբերութիւնը լինի, անհրաժեշտ է, որ աւելի լաւ հողին կից շահագործւի և աւելի վատ հողը—շահագործւի, թէև չի տալիս բնութաւ: այլապէս աւելի լաւ հողերի արտադրողականութեան համար չի լինի համեմատութեան առարկայ: Այդ նեղ վիճակից Բիկարդօն դուրս է եկել պատմական սխալի օգնութեամբ. նրա համար հողի մասնաւոր սեփականութեան փաստը չէ նախորդում բնատային, այլ հետևում է նրան, —միանգամայն սխալ մի տեսակէտ: Արժէ միայն հեռացնել այդ սխալը, որպէսզի նրա տնտեսութեանը հասցնել մի անուղղակի հարւած: Եւ իսկապէս. եթէ հողի մասնաւոր սեփականութիւնը նախորդում է բնատային, կարող են արդեօք մշակել այնպիսի հողաբաժիններ, որոնք բնատա չեն տալիս: «Այն հանգամանքը, որ նրա (կապալառուի) կապիտալը կարող է այդ դէպքում (աւելի վատ հողաբաժնի մշակութեան միջոցին) ստանալ սովորական շահը, եթէ նա բնատա չվճարէ, այդ հանգամանքը հողատիրոջ համար չի ներկայացնում որևէ հիմք, որ սա ձրի կերպով հող տայ առաջինին և լինի այնքան մարդասէր, որ առաջարկէ նրան *credit gratuit*: Այդ տեսակ ենթադրութիւնը թոյլ է տալիս ուշադրութեան չառնել հողատիրութիւնը կամ ընդունել հողային սեփականութեան վերացումը» *): Հետևաբար, կարելի է երկուսից մէկը. կամ աւելի վատ հող ևս վճարում է բնատա և այդ դէպքում բնատան այլ ևս չի լինի զանազան որակի հողերի արտադրողականութեան մէջ եղած տարբերութիւնը, կամ թէ աւելի վատ հողը չի մշակուում: Թէ մէկը և թէ միւսը հակասում են Բիկարդօի տեսութեանը:

Բիկարդօի բնատայի տեսութեան միւս ելակէտը—այդ հողի արդիւնքների արժէքն է: «Հացի գինը, ասում է նա, որոշում է աշխատանքի այն քանակով, որ գործ է դրում նրա արտադրութեան համար այնպիսի որակի հողաբաժինների վրայ, որոնք ոչ մի բնատայ չեն վճարում **), այսինքն աւելի վատ հողաբաժինների վրայ: Այդ որոշումը չի հակասում նրա առհասարակ ար-

ժէքի որոշմանը: Բայց Բիկարդօի արժէքի տեսութիւնը—այդ միայն սկզբնական հիմքն է այն գիտական տեսութեան, որ լրացրել է Կ. Մարքսը՝ մտցնելով արժէքի աշխատատրական տեսութեան մէջ հասարակական անհրաժեշտութեան սկզբունքը: Ըստ Մարքսի, արժէքը որոշում է ոչ թէ այն աշխատանքի ժամանակով, որ անձնապէս անհրաժեշտ է տւած հատիկ արտադրողին՝ ապրանքի տւած քանակը կամ առանձին ապրանքներ արտադրելու համար, այլ որոշում է հասարակական-անհրաժեշտ աշխատանքի ժամանակով—աշխատանքի ժամանակ, որ պահանջւում է տւած միջին հասարակական պայմաններում: Աշխատանքը աւելի վատ հողի վրայ—այդ աշխատանքը չէ միջին պայմաններում. հողագործական աշխատանքի միջին հասարակական պայմաններ ասելով, անհրաժեշտ է հասկանալ միջին որակի հողի մշակումն և հետևաբար, միայն այդ աշխատանքն է, որ պէտք է որոշէ հողագործական արդիւնքների արժէքը: Իսկ այդ դէպքում, միջին որակի հողաբաժինները չը պէտք է բնատա հայթայթեն, բնատան պիտի ստացւի միայն միջին որակից բարձր հողաբաժիններից: Այդ նշանակում է, որ բնատան կարող է լինել միայն բացառիկ երևոյթ, որովհետև այն հողաբաժինները որոնք աւելի պտղաբեր են, քան միջին պտղաբեր հողաբաժինները, կազմում են իհարկէ համեմատական հազւագէպութիւն:

Բնատայի ուսմունքը դրւած է նոր հող վրա Մարքսի կողմից. սակայն իր եզրափակումների մի քանի մասերում Մարքսը ևս կրկնում է Բիկարդօի սխալ եզրակացութիւնները: Բիկարդօի բնատայի տեսութեան առաջին ելակէտի սխալը—այդ այն է, որ բնատան նախորդում է հողի մասնաւոր սեփականութեանը—Մարքսը ըմբռնել է միանգամայն ճիշտ կերպով և վերացրել է նրան՝ մտցնելով բնատայի մի նոր տեսակ—*արսօլիտ* բնատան, որ վճարում են առանց բացառութեան բոլոր հողերի կապալառուները: Բայց յետոյ Մարքսը նորից դիմում է Բիկարդօին, որովհետև իր «գիֆերենցիալ բնատան» ընդհանուր գծերով ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Բիկարդօի բնատան. «գիֆերենցիալ բնատան, ասում է Մարքսը, ծագում է հողի տարբեր տեսակների պտղաբերութեան տարբերութիւնից, հետևաբար, աւելի լաւ հողերի քանակի սահմանափակութիւնից և այն հանգամանքից, որ ոչ-միատեսակ հողերի վրայ պիտի գործադրեն հաւասար կապիտալներ, —հողերի տեսակներ,

*) К. Марксъ, III, 618.

**) Д. Рикардо, Собрание сочинений, пер. Н. Зибера, стр. 34.

որոնք հաւասար կապիտալներին բերում են հետեւաբար ոչ հաւասար արդիւնք»^{*)}։ Ընդհանուր առմամբ, այդ իհարկէ ձիշտ է. եթէ հողերը լինում են տարբեր որակի, այն ժամանակ աւելի լաւ հողաբաժնի տէրը միշտ կպահանջէ իր կապալառուից արտօլիւտ ընտալի մի նոր յաւելումն, այսինքն կպահանջէ դիֆերենցիալ ընտալ ևս։ Բայց զրկւած են արդեօք դիֆերենցիալ ընտալից միայն վատագոյն հողերը, թէ միջին հողերն ևս։ Եթէ դիֆերենցիալ ընտալն լաւագոյն հողերի առաւելութիւնն է միայն վատագոյն և միջին հողերի առաջ, այն ժամանակ նա պէտք է նկատուի՝ որպէս այնպիսի մի բացառիկ երևոյթ, ինչպէս surplusprofit-ը—այն աւելորդը շահից դուրս, որ տալիս են պատահաբար աւելի լաւ պայմաններում դրած ձեռնարկութիւնները նոյնանման ձեռնարկութիւնների համեմատութեամբ։ Բայց դիֆերենցիալ ընտալի այդ դերը թւում է Մաքսին անբաւարար, և տարածելով դիֆերենցիալ ընտալն միջին հողերի վրայ ևս՝ նա կրկնում է Ռիկարդօի սխալը, չնայած որ՝ որոշելով երկրագործական արդիւնքների արժէքը վատագոյն հողերի մշակման վրայ գործադրած աշխատանքով՝ նա հակասում է իր սեփական արժէքի տեսութեանը—մի տեսութիւն, որ իրաւացի կերպով հաշւում է ամբողջ նորագոյն տնտեսագիտութեան պարծանքը։ Այդ յաւելացումը, որ Մաքսը բռնի կերպով մտցնում է իր արժէքի տեսութեան մէջ, որպէսզի արգարացնել դիֆերենցիալ ընտալն բոլոր հողերի համար, բացի վատագոյն հողերից, այդ հաւելացումն առաւել ևս անհասկանալի է, քանի որ մի այլ տեղ նա ուղղակի նմանեցնում է դիֆերենցիալ ընտալն աւել-շահի (surplusprofit) հետ. իսկ այդ դէպքում կարիք չկար որոնել դիֆերենցիալ ընտալի մի այլ աղբիւր տարբեր նրանից, որ տալիս է աւել-շահը։ «Դիֆերենցիալ ընտալն, ասում է նա, ունի այն առանձնայատկութիւնը, որ հողատիրութիւնը իր ձեռքն է գցում միայն այն աւել-շահը, ինչ այլապէս կնկներ կապալառուի գրպանը։ Հողային սեփականութիւնը այդ դէպքում միայն պատճառ է, որպէսզի ապրանքային գնի մի մասը՝ որ աւելացած է առանց նրա աշակցութեան և կազմում է աւել-շահը, անցնէ մի մարդից միւսին, կապիտալիստից հողատիրոջը»^{**)}։

*) К. Марксъ, II, *стр.* 543.

**) К. Мирксъ, III, 622.

Մարքսի կառուցածքների մէջ՝ նրա աքսօլիւտ բննաայի տեսութիւնը ունի անհամեմատ աւելի կարեւոր նշանակութիւն, քան ուսուսմն դիֆերենցիալ բննաայի մասին: Այստեղ ընկած է ամբողջ հարցի կենտրոնակէտը. աքսօլիւտ բննաան դիֆերենցիալ բննաայի վերաբերեալ բռնում է նոյն տեղը, ինչ որ շահը բռնում է աւել շահի վերաբերեալ: Որովհետեւ բննաան, այս կամ այն մեծութեամբ, նայած հողի որակի, վճարում են հաւասարապէս բոլոր հողերի կապալառուները, ուստի պարզ է, որ պտղաբերութեան տարբերութիւնը չի կարող լինել բննաայի աղբիւր, ուրեմն, հողը չի ներկայացնում հողատիրոջ համար եկամուտի յատուկ աղբիւր: Դա նշանակում է, որ հողատէրը պէտք է ստանայ իր եկամուտը (բննաա) նոյն աղբիւրից, որտեղից և կապիտալիստը—յաւելեալ արժէքից: Աւելի խօսքերով, ուր հանդէս է գալիս հողատէրը, այնտեղ նա յայտարարում է իր մասնակցութեան իրաւունքը յաւելեալ արժէքի մէջ: Կարող է արդեօք կապիտալիստը տանել հողատիրոջ մասնակցութիւն: Անկասկած մինչև այն ժամանակ, քանի այդ ֆիասաբեր չէ իր համար, այսինքն քանի հողատիրոջ մասնակցութիւնը յաւելեալ արժէքի մէջ չի խանգարում կապիտալիստին պահպանել իր կապիտալին ստացւող շահը նօրմի վրայ, տւած է միջին տեղի և ժամանակի համար: Հէնց որ այդ պայմանը կորչում է, կապիտալիստն այլ ևս հիմք չունի պահել իր կապիտալը ոչ-ձեռնտու ձեռնարկութեան մէջ և նա տեղափոխում է կապիտալը աւելի ձեռնտու տեղ:

Այդպիսով, հողը կապիտալ չէ և այդ պատճառով նա չի մասնակցում յաւելեալ արժէքի արտադրութեան մէջ, այսինքն չի արտադրում իրեն բաժին յաւելեալ արժէք. բացի այդ, նա չէ բացում եկամուտի նոր աղբիւրներ, որոնք, իբրև բնատա, կարող էին հասնել հողատիրոջ. և եթէ մասնաւոր հողային սեփականութեան գոյութիւնը, այնուամենայնիւ, զարձնում է անհրաժեշտ բնտայի գոյութիւնը,—հակառակ դէպքում հողը չէր կարող մը- շակել,—այն ժամանակ բնտայի միակ աղբիւրն է կապիտալի շակելը,—այն ժամանակ արժէքը: Դրանից տրամաբանօրէն բխում արտադրած յաւելեալ արժէքը: Դրանից տրամաբանօրէն բխում է, որ արդիւնաբերութեան այն ճիւղերում, որտեղ հողը խաղում է առանձնապէս մեծ դեր, շահի նօրմը պիտի լինի աւելի բարձր քան միւս ճիւղերում. նա պէտք է բաւարարացնէ և՛ կապիտալիս- տին, որը պահանջում է միջին շահ իր կապիտալի համար, և՛

հողատիրոջը, որը ծախսելով հողի վրայ ճիշտ նոյնպիսի փողեր ինչպիսին կապիտալիստը ծախսել է գործիքների և այլն վրայ, պահանջում է և իր համար նոյնպիսի եկամուտ, ինչպես կապիտալիստը:

Գիւղատնտեսութեան մէջ հողը խաղում է առանձնապէս առաջնակարգ դեր, մինչդեռ «արդիւնաբերութեան աշխատանքը իր արտադրութեան համար ամենեւին կարիք չի զգում հողի մէջ կամ զգում է միայն իբրեւ աշխատատեղի մէջ... Բայց բնակատեղի կարիքը ունի և՛ մարդը իր անձնական կեանքի նպատակների համար, ինչո՞ւ այդ հազիւ կարելի լինի նկատել, իբրեւ արդիւնաբերական աշխատանքից առաջացած կարիք*): Հողի համեմատական նշանակութիւնը գիւղատնտեսութեան և մշակող արդիւնաբերութեան մէջ արտայայտուում է մօտաւորապէս հետևեալ թւերով: 1890 թւականի վիճակագրութիւնը Միացեալ-Նահանգներում որոշել է այն հողերի արժէքը, որոնք ընկած են գործարանների և արհեստանոցների տակ, 776 միլ. դոլլար, իսկ գործարանական արդիւնաբերութեան մէջ զբաղւած ամեն տեսակ կապիտալների արժէքը՝ 8.032 միլ. դոլլար: Գիւղատնտեսութեան մէջ հողագէտ Գօլտցը անհրաժեշտ է գտնում, որ կապիտալը կազմէ. զարգացած կուլտուրայի մէջ հողի արժէքի 35 տոկոսը, միջին կուլտուրայի մէջ՝ 28 տոկ. և ցածր կուլտուրայի մէջ՝ 21 տոկոսը: Այդպիսով մինչդեռ մշակող արդիւնաբերութեան մէջ հողի արժէքը աւելի քան 10 անգամ ցածր է կապիտալի արժէքից, գիւղատնտեսութեան մէջ նա 3—5 անգամ բարձր է: Այդ նշանակում է որ, եթէ մշակող արդիւնաբերութեան մէջ հողատէրը կարող է պահանջել իրեն բաժին յաւելեալ արժէքի 11-րդ մասը,—գիւղատնտեսութեան մէջ նա կարող է պահանջել $\frac{3}{4}$ -ից մինչև $\frac{5}{6}$ -ը: Հետևեալ օրինակը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս այդ տարբերութեան շնորհիւ, գործը բարդանում է: A կապիտալիստը, ենթադրենք, դրել է գործարանի վրայ 1000 ռ. կապիտալ, իսկ B կապիտալիստը նոյնչափ մի կապիտալ դրել է հողագործական ձեռնարկութեան մէջ: Երկու կապիտալիստն էլ ստանում են յաւելեալ արժէքի հաւասար գումար—100-կան ռ.: Այդ յաւելեալ արժէքից նրանք

*) Carl Dietzel. Die Volkswirtschaft u. ihre Verhältniss zur Gesellschaft u. Staat, 1864, էրես 291.

երկուսն էլ պէտք է վարձատրեն հողատիրոջը—գործարանատէրը տալիս է նրան յաւելեալ արժէքի մի տասնութերորդ մասը, հողագործը՝ $\frac{3}{4}$ — $\frac{5}{6}$ կամ միջին թւով յաւելեալ արժէքի $\frac{19}{24}$ մասը: Հետևապէս, գործարանատիրոջ շահը կկազմէ 91 բոլբլի, որը ամբողջ կապիտալի համեմատութեամբ, կկազմէ 9,1 տոկոս շահի նօրմ. հողագործի շահը կսահմանափակէ 20 $\frac{5}{6}$ բոլբլով, որը կը կազմէ 2, 2 տոկոս շահի նօրմ: Այդ խոր տարբերութիւնը անհրաժեշտ է այն դէպքում, երբ ի նկատի է առնւում այն դերը, որ խաղում է գիւղատնտեսութեան մէջ հողը (իբրեւ անւանական կապիտալ):

Բայց ի նկատի առնելով կապիտալիզմի խիստ շարժուն լինելը, ինչ ընդունում է մեր ժամանակը, պէտք է ընդունել, որ ամեն մի կապիտալ ձգտում է դէպի շահի միջին նօրմը: Ի՞նչպէս է հասնւում այդ նպատակը գիւղատնտեսութեան մէջ և հասնւում է նա առհասարակ: Ո՞րտեղից է առնւում գիւղատնտեսութեան մէջ այն աւելի շահից դուրս, որ կապիտալիստը, առանց վնասի իր համար կարող է յատկացնել հողատիրոջը: «Դժարութիւնը, արդար կերպով ասում է Մարքսը, կայանում է ոչ թէ նրա մէջ, որպէսզի բացատրել հողագործական կապիտալի արտադրած յաւելեալ արժէքի և նրա համապատասխան յաւելեալ արժէքի ծագումն ընդհանրապէս: Այդ հարցը, իսկապէս ասած, լուծւած է յաւելեալ արժէքի քննութեան ժամանակ—յաւելեալ արժէք, որ արտադրում է ամեն մի արտադրողական կապիտալ ինչ ճիւղում էլ նա տեղաւորւած լինի: Դժարութիւնը նրա մէջ է կայանում, որ ապացուցել, թէ որտեղից է ծագում հողի մէջ տեղաւորւած կապիտալի յաւելեալ արժէքի աւելորդ մասը, որ կապիտալիստը վճարում է հողատիրոջ, որպէս բնատա. որտեղից է ծագում այդ աւելորդը, որ իբրեւ միջին շահ մնում է յաւելեալ արժէքի հաւասարաչափ բաժանումից յետոյ զանազան կապիտալների միջև՝ համապատասխան նրանց համեմատական մեծութիւնների, ամբողջ յաւելեալ արժէքի բաժանումից յետոյ, որտեղից է երևան գալիս, ամբողջ յաւելեալ արժէքի արդէն կատարւած բաժանումից յետոյ, որը ընդհանրապէս պէտք է բաժանւէր—յաւելեալ արժէքի դեռ մի ինչ որ աւելորդ մաս, որ իբրեւ բնատա վճարւում է հողատիրոջ *): Այդ հարցի լուծումն Մարքսը գտնում է այն նա-

*) Капиталъ, III, էրես 645.

Թաղրութեան մէջ, որ կապիտալի կազմը հողագործութեան մէջ ցածր է միջին հասարակական կապիտալից, այսինքն որ կապիտալի փոփոխական մասը հողագործութեան մէջ համեմատաբար աւելի շատ է: «Րենտայի այն ձևի համար, ասում է նա, որ մենք այժմ ուսումնասիրում ենք (այսինքն արսուլիտ ընտայի համար), բաւական է անել այդպիսի ենթադրութիւն: Այնտեղ, ուր այդ ենթադրութիւնը չի կարող արւել, չքանում է և նրան համապատասխան ընտայի ձևը» *): Վերը մենք տեսանք, որ ամբողջ հարցը ընտայի մասին պէտք է դառնայ հարց հէնց արսուլիտ ընտայի մասին: Եւ անհ, որպէսզի գտնել այդ ընտան, Մարքսը անհրաժեշտ է համարում, ենթադրել հողագործական կապիտալի ցածր կազմը, — մի փաստ, որ հէնց իր սեփական կարծիքով, կարելի է ապացուցանել միայն ստատիստիքական ճանապարհով **): Չէ՞ նշանակում այդ—թողնել հարցը ընտայի աղբիւրի մասին բաց: Մեզ համար դժուարութիւնը դեռ ևս աւելի է, քանի որ, ինչպէս մենք ցոյց ենք տւել իր տեղը, այն փաստական տեղեկութիւնները, որ գոյութիւն ունեն այդ հարցի վերաբերեալ (ճիշտ է, կցկտուր և թերի), չեն խօսում երկրագործական կապիտալի ցածր կազմի մասին, իսկ եթէ այդ իսկապէս այդպէս լինէր, այն ժամանակ նա չէզօքացած կլինէր այն յարաբերութեամբ, որ գոյութիւն ունի արտադրութեան և աշխատանքի միջև, և յաւելեալ արժէքի ցածր նօրմով:

Մարքսը բացասաբար է վերաբերում դէպի մենաշնորհական գինը, իբրև ընտայի աղբիւր: «Ինչքան հողագործական ընտան, ասում է նա, ներկայացնում է հասարակ մենաշնորհական գին, այնքան այդ ընտան կարող է լինել միայն աննշան» ***): Այդ դրութիւնը նա չի ապացուցանում: Բայց մի այլ տեղ, խօսելով արժէքի և վաճառանոցային գնի տարբերութեան մասին, նա ընդունում է այդ, որպէս կանոնաւորող սկզբունք շահի նօրմի այն արդիւնաբերութիւններում, որոնք ունեն կապիտալի տարբեր կազմութիւն, յաւելեալ արժէքի տարբեր նօրմ և տարբեր յարաբերութիւն արտադրութեան և աշխատանքի ժամանակի միջև, — կանոնաւորող սկզբունք, որ բղխում է կապիտալների փո-

*) Капиталъ, III, երես 626—627.

**) Капиталъ, III, երես 626.

***) Капиталъ, III, երես 636.

խադարձ մրցումից *): Եթէ արդիւնաբերութիւնը գտնւում է անձեռնտու պայմանների մէջ, այն ժամանակ նրա արդիւնքների վաճառանոցային գինը բարձրանում է մինչև նրանց արժէքի մակերևոյթը, չնայած որ միւս արդիւնաբերական ճիւղերի արդիւնքները ծախւում են նրանց արժէքից ցածր գնով: Բայց եթէ մի անգամ կարելի է թոյլատրել այդ տեսակ բացառութիւն անձեռնտու արդիւնաբերութեան համար, ինչու չգնալ հեռու և ենթադրել, եթէ արդիւնաբերութիւնը այդչափ անձեռնտու է, որ նոյն իսկ նրա արդիւնքների վաճառումը ըստ նրանց արժէքի չէ տալիս շահի միջին նօրմը, այն ժամանակ նրանց վաճառանոցային գինը բարձրանում է արժէքից էլ բարձր, այսինքն հասնում է մինչև մենաշնորհական գինը: Ի նկատի առնելով այն անձեռնտու պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է երկրագործական արտադրութիւնը, — յաւելեալ արժէքի ցածր նօրմը և արտադրութեան ժամանակի խիստ գերազանց լինելը՝ աշխատանքի ժամանակի նկատմամբ, — և ի նկատի առնելով այն բացառիկ բնաւորութիւնը, որ ունի երկրագործական յաւելեալ արժէքի բաշխումը շնորհիւ հողի, ապա և ընտայի հագգին նշանակութեան այստեղ, ի նկատի առնելով այս ամենը, պէտք է մտածել, որ այնտեղ ուր գոյութիւն ունի կապիտալիստական հողագործութիւնը և ուր, հետևապէս, կապիտալը պէտք է ունենայ շահի որոշ միջին նօրմ, իսկ հողատէրը՝ որոշ ընտան, մենաշնորհական գինը պարտաւորական է: Հէնց այդ պատճառով այն ժամանակ, երբ համաշխարհային առևտուրը դեռ չէր դրել իր թաթը գիւղատնտեսութեան վրայ, կապիտալիզմը այդ արդիւնաբերական ճիւղի մէջ զգում էր իրեն գեղեցիկ այն երկրներում, ուր գերիշխում էր խոշոր հողատիրութիւնը և ուր հետևաբար մանր տնտեսութիւնը, որ հաշի չէ առնում շահի միջին նօրմը և հողային ընտան, չէր ներկայացնում շատ թէ քիչ լուրջ խոչնդոտ, որպէսզի գները բարձրանան մինչև մենաշնորհի աստիճանը: Այդ տեսակ երկրի օրինակ կարող է ծառայել Անգլիան, ուր կապիտալիստական գիւղատնտեսութիւնը ծաղկել է մինչև 60-ական թւականների վերջը: Այլապէս էր առաւելապէս մանր հողատիրութեան երկրներում: Այնտեղ այն պրօցէսը, որ սկսած 70-ական թւականներից շարունակ ստացել է,

*) Капиталъ, III, երես 147.

պակաս կտրուկ կերպով է ազդել կապիտալիստական գիւղատնտեսութեան գոյութեան ամբողջ ընթացքում. այսինք մանր տնտեսութիւնը ոչ միայն կատարել է գեղեցիկ կերպով իր դերը կապիտալիստական տնտեսութեան կից, այլ և ժամանակներով արտաքսել է այն: Պրուսիայի արեւելեան նահանգներում, ըստ Կօն-րադի հաշւի *), 1858 թւականից մինչև 1878-ը գիւղացիական կալւածները, սկսած 1,25 հեկտարից մինչև 75 հեկտ., աւելացել են 7 տոկոսով, մինչդեռ 50 հեկտարից աւելի մեծ կալւածները կրճատւել են 8 տոկոսով:

Բելգիայում 1846 թւականին 20 հեկտարից աւելի հող ունեցող տնտեսութիւնները կազմել են բոլոր տնտեսութիւնների 3,4 տոկոս, 1866 թ.՝ 2,7 տոկոս, իսկ 1880 թւականին միայն 1,7 տոկոս **): Պակաս կտրուկ ձևով է արտայայտւում նոյն փաստը Փրանսիայում: Monny de Mornay իր գեկուցման մէջ տւած երկրագործութեան նախարարին՝ 1870 թ. անկետի հետեւանքների մասին մատնանիշ է լինում այն հանգամանքի վրայ, որ «խոշոր կալւածները, սակաւ բացառութիւններից զատ, մասնահատուել են. 100 հեկտարից աւելի ունեցող կալւածները ամեն մի դեպարտամենտում հանրածանօթ են: Միջին մեծութիւն ունեցող կալւածների թիւը շարունակ կրճատւում է. այն, ինչ-որ խոշոր հողատիրութիւնը կորցրել է և միջինը կորցնում է օր օրից, այդ ձեռք է բերում մանր հողատիրութիւնը: Մանր հողատիրութիւնը բոնում է գիւղատնտեսական մակերևոյթի մեծագոյն մասը և նրա չափերը շարունակ մեծանում են ***): Մանաւանդ դաստիարակիչ է ռուսական գիւղատնտեսութեան պատմութիւնը 61 թւականի բէֆօրմից յետոյ: Գիւղացիների ազատութեան և ռուսական փողային տնտեսութեան առաջին օրերից իսկ, կալւածատիրական տնտեսութիւնը սկսում է գանգատուել վատ գործերի վրայ, և ի նկատի առնելով այն, որ հողը միշտ աւելի ու աւելի է հալչում խոշոր սեփական-

նատէրերի ձեռքում (ուղղակի—վաճառման միջոցով և անուղղակի—կապալառութեան միջոցով), չի կարելի չը խոստովանել, որ այդ դանդաղանքները հիմք ունէին: Մօսկւայի գաւառում 1865—1875 տասնամեակի ընթացքում, ազնւականների հողատիրութեան տարածութիւնը կրճատւել է 24,75 տոկոսով, վաճառականների հողատիրութիւնը աւելացել է 2,85 անգամ, քաղաքացիներինը՝ 2 անգամ. իսկ գիւղացիական հողատիրութիւն վեց անգամ *): Ամբողջ Մօսկւայի նահանգում մանր տնտեսութեան մէջ (մինչև 50 դեսիատին) եղել է 1865 թւականին 24,901 դեսիատին, իսկ 1876—77 թ.՝ 27,601. 11—12 տարւայ ընթացքում տեղի է ունեցել 11 տոկ. չափ աւելացում: Ընդհակառակը, միջին տնտեսութիւնը (50—200 դես.) կորցել է 13,493 դեսիատին կամ սեփականութեան 9,6 տոկոսը, իսկ խոշորը՝ 84,075 դեսիատին կամ մօտ 9 տոկոս **): Տնտեսութեան համեմատական կանգունութեան նշանակներից մէկն էլ՝ հողային սեփականութեան կատարեալ մօբիլիզացիայի (շարժման) շրջանն է: Տամբովի նահանգում, 60-ական թւականների երկրորդ կիսում, այդ շրջանը հասել է փոքրագոյնի ազնւականների մօտ, որտեղ հաւասար է եղել 32 տարւայ. վաճառականների մօտ նա կազմել է 56 տարի. իսկ մօբիլիզացիայի գերագոյն շրջանը՝ 59 տարի՝ տւել են գիւղացիները: Հետաքրքիր են նոյնպէս տեղեկութիւնները, զանազան տեսակի կալւածներ ձեռք բերելու մէջ ունեցած մասնակցութեան մասին: Մաքսիմովը՝ 28,4—33 տոկոս տւել են մինչև 50 դեսիատին ունեցող հողաբաժինները (մանր տնտեսութիւնը). միջին տնտեսութիւնը տւել է 12—20,7 տոկոս, իսկ խոշոր տնտեսութիւնը (500 դեսիատինայից վեր) տւել է 2,6—3,3 տոկոս ***): Կուրսկի նահանգի Պուտիվլիյի գաւառում «ազնւականները ձեռք են բերում հողեր աւելի պակաս, քան ծախւում են, վաճառականները ձեռք են բերում $3\frac{1}{2}$ անգամ աւելի, քան վաճառում են, քաղաքացիները՝ 3 անգամ, իսկ գիւղացիները տասնևութ անգամ (տեղեկութիւնները վերաբերում են 1879—84 թ.թ.) ****):

*) Землевладение и сельское хоз., изд. Водовозовыхъ, Կր. 93.

**) Նոյնը, Երես 97.

**) General-Bericht überd. franz. Ackerbau—Enquête, erstattet an der Minister f. Ackerbau v. J. Le Monny. de Mornay. Deutsch bearbeitet v. dr. Bauer, 1871. Երես 9—10.

*) Сборникъ стат. свѣд. по Московской губ. Կտ. 1, Կր. 6—7.

**) Նոյնը, հ. V, պրակ I, տես յաւելածները:

**) Н. Романовъ. Движение земельной собственности Тамбовской губ., Երես 98—99 և 101.

****) Сборн. стат. свѣд. по Курской губ., Путивльскій у., Կր. 467.

Վորոնեժի գաւառում 1873—1883 տաւանամեակի ընթացքում ազնւականներն 32,1 տոկ. աւելի հող են ծախել, քան գնել, վաճառականները գնել են աւելի 63,8 տոկ., իսկ գիւղացիները 94,6 տոկոս *): Եկատերինսուլայի նահանգում 20 տարւայ ընթացքում, 1866-ից մինչև 1887 թ., հողատիրութեան բնաւորութեան մէջ տեղի են ունեցել հետեւեալ փոփոխութիւնները. եկատերինսուլայի գաւառում ազնւականների կորցրած հողերից ձեռք են բերել. քաղաքացիները 3 հազար, վաճառականները 15 հազար և գիւղացիներն ու գերմանացի դաղթականները 73 հազար դեսիատին. Վերխնեդնեպրովսկի գաւառում քաղաքացիները ձեռք են բերել 12 հազար դեսիատին, վաճառականները՝ 39 հազար և գիւղացիներն ու գերմանացիները՝ 93 հազար. Պաւլոգրադի գաւառում գիւղացիներն ու գերմանացիները ձեռք են բերել 83 հազ. դես., իսկ վաճառականներն ու քաղաքացիները միասին 26 հազար. Բախմուտի գաւառում առաջին խումբ ձեռք է բերել 61 հազ. դեսեատին, վաճառականները՝ 42 հազար և քաղաքացիները՝ 3 հազար. Ալեքսանդրովսկի գաւառում ազնւականների բոլոր ծախւած հողերը անցել են ամբողջովին գիւղացիների ու գերմանացի դաղթականների ձեռքը**): Սերսոնի նահանգում 60-ական թւականների վերջից մինչև 80-ական թւականների վերջը, ազնւականների հողատիրութեան հաշւին, աւելացրել են իրենց հողատիրութիւնը. վաճառականները և հրէաները 286 հազ. դեսեատինայով, գերմանացիները և օտար հպատակները 349,8 հազ. դես., իսկ գիւղացիները և քաղաքացիները 379,5 հազ. դես. ***):

Բայց գիւղացիութեան հողային նւաճումները չեն կարող բաւարար նշանաշափ լինել խոշոր տնտեսութեան արտաքսման համար, մանր տնտեսութեան կողմից: Որպէսզի գիւղացին կարողանայ ձեռք բերել հող, բաւական չէ, որ նրա տնտեսութիւնը լինի արդիւնաւէտ. նա պէտք է հարստացնէ գիւղացուն, ինչի մասին, ի նկատի առնելով մեր սակաւահողութիւնը, հողագործութիւնից դուրս եղած աշխատանքների քշութիւնը, հարկային

*) Сборн. статист. свѣд. по Воронежской губ., т. I, մաս I, էր. 208.

**) Н. Турба. Движение земельной собственности въ Екатеринославской губ. „Новор. Календарь“, 1892 թ., րաժ. IV, էր. 37—38.

***) Н. Борисовъ. Движение частной земельной собственности въ Херсонск. губ., „Нов. Кал.“, 1893, IV, 88.

վճարների ծանրութիւնը և այլն, խօսք չի կարող լինել: Այդ պատճառով մեզ մօտ անհամեմատ աւելի կարեւոր նշանակութիւն ունի կապիտալիստական հողագործութեան արտաքսման մի այլ ձևը—կալաճատիրական հողի անցնելը գիւղացիների ձեռքը, կապալի իրաւունքով: Հիմնական զեմսովային ստատիստիկան նւիրել է այդ հարցին բաւական ուշադրութիւն: Որովհետեւ ըստ ստատիստիկական հետազոտութիւնները կատարել են գլխաւորապէս մինչև 80-ական թւականների կէսը (մինչև 1890 թ. հրատարակած բոլոր ծուխների վիճակագրութիւններից, որոնք ընդգրկել են 150 գաւառ, հետազոտութիւնը 110 գաւառներում կատարել է մինչև 1885 թ., այսինքն այն տարին, երբ մեզ մօտ սկսել են խօսել գիւղատնտեսական ճգնաժամի մասին *)), ուստի ստացւած հետեւանքները, անտարակոյս, պէտք է բնորոշեն իրերի, այսպէս ասած, նօրմալ դրութիւնը,—իրերի դրութիւն, որի վրայ ճգնաժամը դեռ չի սկսել ազդել:

Գիւղացիների հողաբժնի կապալով տալը, թէպէտե տեղի է ունենում, բայց իբրև սակաւ երեւոյթ՝ առաջացած մանր տնտեսութեան էութեան հետ ոչինչ ընդհանուր չունեցող պատճառներից, ինչպէս ծայրայեղ սակաւահողութիւնը, երբ տնտեսութիւնը սեփական հողաբաժնի վրայ անկարելի է,—ինչպէս խոշոր պարտքերը, որոնք յաճախ ստիպում են գիւղացուն տալ որոշ ժամանակով կապալով իր հողաբաժինը վաշխառուին,—ինչպէս անհրաժեշտ պիտոյքների պատահական կորուստը, հասակաւոր աշխատաւորի բացակայութիւնը տնտեսութեան մէջ և այլն: Հաշւէգրութեան են ենթարկւում, գլխաւորապէս վերոյիշեալ պատճառներից երկուսը—սակաւահողութիւնը և հասակաւոր աշխատաւորների բացակայութիւնը ընտանիքում: Այդ երկու պատճառների խաղած դերը այն դէպքում, երբ գիւղացիական հողաբաժինները տրւում են կապալով, երևում է հետեւեալ աղիւսակից **):

*) Итоги экономич. изслѣдованія Россіи, т. I, А. Фортуна-тов. Общій обзоръ земской статистики крест. хозяйства, էր. VIII.

**) Н. А. Благовѣщенскій. Сводный статист. сборникъ хозяйственныхъ свѣдѣній по земскимъ подворнымъ переписямъ. т. I. Крестьянское хозяйство, էր. 189 և 191.

	Այն տնտեսութիւնների 0/0-ը, որոնք տալիս են կապալով հողաբաժինները:	Մի տղա - մարդի վրայ գալիս է հողաբաժինդեռ.	Առանց աշխատաւորի տնտեսութիւնների 0/0-ը:
Նախկին պետական գիւղացիները	7,9	4,6	5,7
Սեփականատէր գիւղ.-ը.	8,6	4,5	6,1
Նախկ. կալւածային գիւղ.	9,4	2,4	6,9
Նւիրւած գիւղացիները.	10,2	0,8	6,9

Այսինքն. քանի պակաս է ամեն մի տղամարդի հողաբաժինը՝ արտայայտւած դեսետիններով և քանի մեծ է աշխատաւորներից զուրկ ծուխերի տոկոսը, այնքան բարձր է այն տնտեսութիւնների տոկոսը, որոնք տալիս են կապալով իրենց հողաբաժինը: Բայց և կապալով տրուող գիւղացիական հողը հազիւ է դուրս գալիս այդ միջնաւայրից. ամենից յաճախ կապալառուն հանդիսանում է հէնց իր եղբայրը՝ գիւղացին: Ուրեմն, դասակարգային շահերի տեսակէտից այդ փաստը ամենևին չէ վկայում մանր տնտեսութեան մակերևոյթի կրճատման մասին: Դրա փոխարէն, գիւղացիների կապալով վերցրած հողերը ներկայացնում են մի անկասկածելի գործօն խոշոր տնտեսութեան մակերևոյթի կրճատման նկատմամբ: Թէ ինչքան մեծ է գիւղացիների կապալը, սեփական հողաբաժիններից զատ, այդ երևում է նրանից, որ 126 գաւառում, ուր ամբողջ գիւղացիական հողատիրութիւնը որոշւում է 36, 35 միլիօն դեսետինով, գիւղացիները ընդհանուր գումարով կապալով վերցնում են 7 միլ. դեսետին հող, այսինքն իրենց սեփականութեան աւելի քան 19 տոկոսը *): Հետևապէս, գիւղացիներն ոչ միայն ամուր կերպով կալի են իրենց սեփական հողին, այլ և եռանդուն կերպով լայնացնում են իրենց հողաշահեցումը այլ հողատիրական խմբերի սեփականութեան հաշւին: Այլապէս է վերաբերում դէպի գործը մասնատիրական տնտեսութիւնը: 42 գաւառից, որոնց մասին կան շատ թէ քիչ բաւարար

տեղեկութիւններ, միայն 7 գաւառում գիւղացիները վերցնում են կապալով մասնատիրական հողերի մօտ 10 տոկոսը, մինչդեռ 15 գաւառում գիւղացիական կապալը հասանում է 10—19 տոկոսի, 10 գաւառում 21—30 տոկոսի, 5 գաւառում 31—37 տոկոսի, 5 գաւառում 40—47 տոկոսի և մի գաւառում 67 տոկոսի *): Որպէսզի հասկանալ այդ թւերի ամբողջ նշանակութիւնը, անհրաժեշտ է իմանալ, որ այստեղ խօսքը բացառապէս վարելահողի կապալի մասին է **) համեմատութեամբ մասնատիրական կալւածների ընդհանուր թւի,—կալւածներ, որոնց մէջ անխտիր կերպով մտնում են բոլոր տեսակի հողերը: Սակայն վարելահողը կազմում է ամբողջ կալւածատիրական սեփականութեան միայն մօտ 27, 6 տոկոսը: Ակներև է, որ եթէ համեմատել կապալը միայն վարելահողի հետ, այն ժամանակ տոկոսական յարաբերութիւնը պէտք է դեռ էլ աւելի բարձրանայ:—Հետաքրքիր է կապալի դերը մասնաւոր հողատիրութեան տարբեր դասակարգերում: Այդ տեղեկութիւնները մի քանի գաւառների վերաբերեալ բերւած են հետևեալ աղիւսակի մէջ, (տես 68-րդ երեսը) ***):

Այդ աղիւսակը կարիք չէ զգուշ բացատրութիւնների մէջ, որովհետև նոյն իսկ ամենաթեթեւ կերպով աչքի անցնելու դէպքում, դժւար չէ նկատել նրա մէջ այն վերոյիշեալ բոլոր գաւառներին յատուկ փաստը, որ ինչքան էլ տատանւի մասնաւոր կալւածատէրերի սեփականութեան կապալով տրուող մասը, այնուամենայնիւ միշին և խոշոր հողատիրութեան մէջ նա միշտ աւելի բարձր է, քան մանր:

Խոշոր գիւղատնտեսութեան պաշտպանները բացատրում են մեր կալւածատիրական տնտեսութեան դժւար կացութիւնը (յիշեցնում ենք, որ մենք խօսում ենք մինչև ճգնաժամը տեղի ժաշեցնում մասին) շրջանառութեան կապիտալի պակասութեամբ: Բայց նրանք թողնում են առանց ուշադրութեան մի կարևոր հանգամանք: Եթէ նոյնիսկ ենթադրել, որ գիւղացիների ազատագրութիւնը գտնի է մեր մասնաւոր հողատիրութիւնը ամենևին առանց շրջանառութեան կապիտալի, պէտք է խոստովանել, որ նա

*) Н. Карышевъ, кр. 77.

**) Նոյնը, երես 78.

***) Նոյնը, երես 93—106.

*) Итоги экономического изслѣдованія Россіи. 4. II, Н. Карышевъ. Крестьянскія вѣнадѣльныя аренды, кр. VII.

Գաւառներում:	Մանր հողատիրութիւնը (մինչև 50 դեկատին):	Խոշոր և միջին հողատիրութիւնը (50 դեկատինից վեր):
	Տրւում է կապալով:	Կաւածի 0/0-ը:
Եամբուրգի . . .	6,6	61,0—93,3
Կուրսկի . . .	34,2	60,0
Սարատովի . . .	7,0	51,0—74,0
Ցարիցինի . . .	0,0	24,0—60,0
Գրայվորոնի . . .	21,8	45,2
Բըլսկի . . .	7,2	33,5
Փատեթի . . .	6,8	32,9
Դմիտրովսկի . . .	7,2	32,9
Սուդժանսկի . . .	14,3	31,9
Լգովսկի . . .	6,2	29,9
Օբոեանսկի . . .	29,3	36,4—41,7
Շչեգրովսկի . . .	19,8	28,3
Կազանսկի . . .	18,2	32,1—46,2
Մցենսկի . . .	7,9	18,9—28,5
Ջենկովսկի . . .	7,0	16,2—26,0
Լուբնսկի . . .	0,0	14,9—26,0
Սլավեանսկի . . .	0,0	3,2—41,2
Ելեցկի . . .	8,8	6,1—16,3

ստացել է այդ կապիտալը բաւականաչափ քանակով մօտակայ քսանուէինգամակի ընթացքում: Մինչև 1886 թ. կալածատիրական տնտեսութիւնը ստացել է. ազատւած գիւղացիներից՝ տրւած հողերի վճարներից (выкупные платежи) 439 միլիոն ռուբլի և հողային բանկերում գրաւ դրած կալածներից՝ 659 միլիոն ռուբլի. ուրեմն մեր կալածատիրական տնտեսութեան մէջ՝ ամբողջովին մտել է չհաշւելով այն գումարները, որոնք ստացւել են կալածային հողերի վաճառքից, հողերի կապալավարձից և այլն, 1,098 միլ. ռուբլի *): Որովհետև 1878 թւականի տեղեկութիւն-

*) Временникъ Центр. Стат. Комитета, № 2, О задолженности землевладѣнія. 1888. երես X.

ներին համաձայն, մասնաւոր սեփականութիւն կազմող վարելահողերի մակերեսը հաշւում է 30 միլիոն դեկատին, ուստի, ակներև է, ամեն մի դեկատինին ընկնում է այդ գումարից 36, 6 ռուբլի: Եթէ ընդունել հողի արժէքը 100 ռուբլի դեկատինի համար,—անկասկած չափազանց բարձր թիւ,—այդ ժամանակ ևս երևան կգայ, որ եթէ առաջներում կալածատիրական տնտեսութեան մէջ շրջանառութեան կապիտալ չի եղել, ապա միայն գիւղացիների վճարները (в. пл.) և հողային բանկերը հայթայթել են այդ աւելի քան բաւարար չափով—հողի արժէքի 36,6 տոկոսը. մինչդեռ Գօլտցը բաւարար է համարում, մինչև անգամ զարգացած տնտեսութեան համար, հողի արժէքի 35 տոկոսը կազմող կապիտալ, իսկ տարածութեամբ միայն զարգանող տնտեսութեան համար, ինչպիսին է մասնաւոր հողատիրութիւնը առաւելապէս, միայն 21 տոկոս: Կարելի է արդեօք այստեղ խօսալ շրջանառութեան կապիտալի պակասութեան մասին:

Այդպէս, կապիտալիզմը գիւղատնտեսութեան մէջ ունենալով շնորհիւ մի շարք պայմանների—որոնց մասին խօսւած էր վերև—շահի աւելի ցածր նօրմ, քան այդ մշակող արդիւնաբերութեան մէջ է, և ունենալով կարիք, ընդհակառակը, շահի աւելի բարձր նօմի մէջ, շնորհիւ այն առաջնակարգ գրութեան, որ ունի այստեղ բնութան,—այդ կապիտալիզմը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն գիւղատնտեսական արդիւնքների մենաշնորհական գների պայմանով: Մինչև գիւղատնտեսական արդիւնքների համաշխարային փոխանակութեան ծաղկելը, կապիտալիզմը՝ մենամաշխարային փոխանակութեան ծաղկելը, կապիտալիզմը՝ մենաշնորհական գների հաստատութեան գործում խոչնդոտի էր հանդիպում միայն մանր տնտեսութեան մէջ, որը զանազան պատմական պայմանների շնորհիւ թոյլ էր զարգացած Եւրօպայում և այդ իսկ պատճառով ոյժից զուրկ էր կապիտալիստական ախորժակը սահմանափակելու համար. իսկ այստեղ, ուր չկան այդ պատմական պայմանները, գիւղատնտեսական կապիտալիզմը քարշ էլ տալիս իր խղճուկ գոյութիւնը՝ ընկճելով գիւղացիական տնտեսութեան հետ վարած մարտի մէջ: Այժմ մանր տնտեսութեան օգնութեան են եկել երիտասարդ երկիրները:

Այդ երկիրների ոյժը կայանում է ոչ թէ նրա մէջ, որ նրանց հողը աւելի պտղաբեր է կամ տնտեսութեան ծախքերը աւելի ցածր, քան արևմտեան Եւրօպայում,—թէ մէկը և թէ միւսը չեն

կազմում նրանց տարբերող յատկանիշը,—այլ նրա մէջ, որ հողը նրանց համար չէ ներկայացնում կապիտալ: Այդ մտքով մենք գտնում ենք այստեղ նոյն առանձնայատկութիւնը, ինչ և մանր տնտեսութեան մէջ՝ թէպէտ և ծագում է ուրիշ հիմքերից ևս: Մանր տնտեսութեան մէջ հողը կապիտալ չէ, ոչ թէ այն պատճառով, որ նա ոչինչ չարժէ,—Գերմանիայում և Փրանսիայում, օրինակ, գիւղացիական հողը ընդհակառակը աւելի թանկ է գնահատւում, քան կալածատիրականը,—այլ այն պատճառով, որ մանրատնտեսը կապիտալիստ չէ, ինչո՞ւ և նա չէ նայում «հողային կապիտալի» վրայ, իբրև եկամուտի մի առանձին աղբիւրի վրայ: Իսկ երիտասարդ իրկիրներում, այդ հայեացքը հողի վրայ պարտաւորական չէ, մինչդեռ հողը այնտեղ այնուամենայնիւ կապիտալ չէ, որովհետև նա ունի չնչին վաճառանոցային արժէք: Բերենք մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք բնորոշում են այդ փաստը: Մեծ Բրիտանիայում, Կերդի արած հաշուով (1886 թ.), բոլոր տեսակի հողերի մի հեկտարն արժէ 1,440 ֆրանկ: Փրանսիայում, առհասարակ շինութիւններից ազատ հողը գնահատւում է մի հեկտարը 1,700 ֆրանկ (1889 թ.), իսկ վարելահողը՝ մի հեկտարը 2,197 ֆրանկ (1879 թ.): Բելգիայում (1880 թ.) հողի հեկտարն արժէ 3,975 ֆրանկ, իսկ վարելահողի—4,261 ֆրանկ *): Պրուսիայում (1879—81 թ. թ.) մի հեկտարի միջին գինն է՝ 1,849 ֆրանկ (1497,64 մարկ), իսկ Պրուսիայի հին նահանգներում՝ 4,916 ֆրանկ (3981,85 մարկ): Բայնի գիւղացիական սեփականութեան շրջանում—մինչև անգամ 5—10 հազար ֆրանկ (4—8 հազար մարկ) **): Այդպէս է, մօտաւորապէս, հողի արժէքը արևմտեան Եւրոպայում: Տեսնենք, ինչպէս է այդ գործը այն երկրներում, որոնք հացի վաճառանոցում մրցում են նրա հետ: Այստեղ ամենին թանկ հողը մենք գտնում ենք Հիւսիսային-Ամերիկայի հին նահանգներում և Եւրոպական Ռուսաստանում: Մշակած և շինութիւններով հողի մի աղբիւրը Մասսաչուզետսում ծախւում է 85 դոլլարով (հեկտարը՝ մօտ 1,102 ֆրանկ), Նիւ-Չեքսէում 82,4 դոլ. (հեկտարը՝ 1,068 ֆրանկ), Նիւ-Յորկում՝ 45,75 դոլ. (հեկտարը՝ 600 ֆրանկ) ***): Ռուսաստանում հողերի ամեն մի

*) Foville. La France économique, 1889, հր. 76—77 և 81—82.

**) M. Sering. Die laudiv. Koukureuz Nordamerikas, 1887, հր. 183.

***) Նոյնը, հր. 463.

դեստատինը 1889 թվականին ծախւել են սև հողերի շրջանում՝ 90 ռուբլով (հեկտարը՝ 238 ֆրանկով), իսկ այդ շրջանից դուրս՝ 51 ռուբլով (հեկտարը՝ 135 ֆրանկով) *): Հետևաբար, թանկ հողերի այդ շրջաններում անգամ մենք գտնում ենք, արևմտեան Եւրոպայի համեմատութեամբ, զգալի տարբերութիւն: Բայց երիտասարդ երկիրներում, խօսքի խիստ մտքով, հողը դեռ էլ աւելի էժան է: Միսսիսիպի գետից դէպի արևմուտք հողը գնահատւում է 246 ֆրանկից (աղբիւր՝ 18,86 դոլ.—Նահանգ Մենտուկի) մինչև 78 ֆրանկ (աղբիւր՝ 5,89 դոլ.—Նահանգ Դակոտա). իսկ պետական հողերը (առանց մշակման և շինութիւնների) ծախւում են՝ ամեն մի հեկտարը 25—32 ֆրանկով ($1\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ դոլ. ամեն մի աղբիւր համար). մինչև անգամ երկաթուղային ընկերութիւնների հողերը ծախւում են 64 ֆրանկով **): 1889 թվականին Աւստրալիայում հողը ծախւել է աճուրդով հետեւալ գներով. Հարաւային Աւստրալիայում և Նոր-Չեղանդիայում ամեն մի հեկտարը 69 ֆրանկով (մի աղբիւր՝ 1 ֆունտ 2 շիլ. 6 պենսով), իսկ Արևմտեան Աւստրալիայում 12,3 ֆրանկով (մի աղբիւր՝ 3 շիլ. 10 պենսով) ***):

Հողային գների այդ խոշոր տարբերութիւնը տալիս էր նոյնիսկ երիտասարդ երկիրների կապիտալիստական տնտեսութեանը մեծ առաւելութիւններ հին Եւրոպայի կապիտալիստական տնտեսութեան առաջ: Բայց ճգնաժամի այդ շրջանում, երբ եւրոպական տնտեսութիւնը ստիպւած էր հաշիւ առնել միայն երիտասարդ երկիրների կապիտալիստական տնտեսութիւնը, նրա դրութիւնը համեմատաբար դեռ տանելի էր, որովհետև նրա մրցակիցներն ևս իբրև կապիտալիստներ կարիք ունէին մենաշնորհական գնի մէջ, թէև աւելի չափաւոր, շնորհիւ հողային ցածր գների և չնչին բենթի, բայց և այնպէս մենաշնորհական գնի, որ պէտք է բաւականաչափ բարձր լինէր, որպէսզի ծածկել շահի միջին նօրմը (որը չի ստացւում—ինչպէս մենք գիտենք—գիւղատնտեսութեան մէջ միայն յաւելեալ արժէքից): Խնդիրն ընդունեց միանգամայն նոր ձև, երբ երիտասարդ երկիրները—կոչմամբ դեմօկրատներ—

*) A. Фортунатовъ. Сельско-хозяйственная статистика. հր. 93.

**) Sering, հր. 463.

***) Ed. Greville, 1891, հր. 156:

հասկացան, որ առանց դեմօկրատական երկրագործութեան անկարելի է դեմօկրատիզմը: Այն ժամանակ հնչեց մենաշնորհական գնի վերջին ժամը, երիտասարդ երկիրներէ գիւղատնտեսական կապիտալիզմը ընկաւ ճակատագրական դրութեան մէջ, իսկ արեւմտեան Եւրօպայի գիւղատնտեսական կապիտալիզմի դրութիւնը դարձաւ միանգամայն անյուսալի: Հողատիրութեան դեմօկրատիզացիայի պատմութիւնը Միացիալ Նահանգներում սկսուեւ է 1860 թ. մայիսի 20-ի Homstead-ների օրէնքի հրատարակութիւնից— օրէնք, որ 1874 և 1878 թւականներին ենթարկուել է ուժեղ փոփոխութիւնների այն նպատակով, որպէսզի աւելի լաւ ապահովել մանր տնտեսութեան կարիքների համար պետական հողերը *): Աւստրալիայում, նման Homstead-ների օրէնքին, 1885 թւականին հրատարակուել է մի օրէնք պետական հողերի փոքր կտորների վաճառման մասին (320 ակրից ոչ աւել), այն պայմանով, որ ամբողջ գումարը վճարելի մաս-մաս 32 տարւայ ընթացքում, ամեն մի ակրի համար 1 ֆունտ ստերլինգ (ամեն մի հեկտարի համար 62 ֆրանկ), հետեւել կերպով սկզբում մտցնուեւ է ամեն մի ակրի համար 2 շիլ. (ամեն մի հեկտարի համար 6,2 ֆրանկ կամ ամեն մի դեսեատինի համար մօտ 2¹/₂ ռուբլի), երրորդ տարւայ վերջում ամեն մի ակրի համար մտցնուեւ է 1 շիլլինգ, որը այնուհետ դառնում է ամեն տարւայ վերջում—մինչև 32 տարւայ ժամանակամիջոցը լրանալը, երբ հողն արդէն անցնում է իբրեւ կատարեալ սեփականութիւն հողագործի ձեռքը—ամեն մի ակրի համար 1 շիլ. 3 պենս. **): Վիկտորիայում այդպիսի հողակտոր կարելի է գնել մտցնելով 6 տարւայ ընթացքում տարեկան 1 շիլ. ***): Այդ օրէնքների բարեյաջող ազդեցութիւնը—օրէնքներ, որ արձակել են կապանքներից փողային միջոցներով վատ օժտւած մանր տնտեսութեան բազմաթիւ կերպով երեւցել է Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, ուր տնտեսական վիճակագրութիւնները ցոյց են տւել միջին ազարակի հողի չափերը՝ արտայայտւած ակրով. 1850 թւականին 203, 1860 թւա-

*) Sering, *հրես* 119—121. Մանրամասնութիւնները Homstead-ների մասին տես Լ. Պօդսկու մօտ («Земля и земледельцы», *հատ.* 1) և Օրբինսկու մօտ («Хлебная торговля въ С. Штатахъ»):

**) Ed. Greville, *հրես* 165—169.

***) Նոյնը, *հրես* 188.

կանին 199, 1870 թւականին 153, և 1880 թւականին 134, բայց այդ, վերջին տարւայ ընթացքում խոշոր կալւածատէրերի ձեռքում եղել է հողագործական մակերեսի միայն 0,7 տոկոսը, միջին կալւածատէրերի ձեռքում (500—1000 ակր)՝ մօտ 12 տոկոսը, մանր կալւածատէրերի ձեռքում (20—500 ակր կամ 8—202,5 հեկտար)՝ 77,5 տոկոսը. իսկ մնացած 9,8 տոկոսը կազմել են 20 ակրից պակաս ունեցող հողակտորները *):

VII.

Ամփոփենք մեր ասածները:

Գիւղատնտեսութեան մէջ կապիտալիզմը չի կարող ունենալ նոյն նշանակութիւնը, ինչ որ մշակող արդիւնաբերութեան մէջ: Վերջինիս մէջ նա ուժեղ նեցուկ է գտնում խոշոր արտադրութեան մէջ—այն տեխնիքական կատարելագործութիւնների, ժամանակի և աշխատանքի այն տնտեսութեան մէջ, որոնք մշակող արդիւնաբերութեան մէջ բացառապէս կապւած են խոշոր արտադրութեան հետ, և այդ պատճառով կազմում են կապիտալիզմի արտօնութիւնը: Այնտեղ այդ նեցուկը ունի խոշոր նշանակութիւն: Նա ապահովում է կապիտալիզմին այնպիսի յաւելեալ արժէք, որը միանգամայն բաւական է, մի կողմից կապիտալիստական շահի միջին նօրմի կարիքին բաւարարութիւն տալու համար, միւս կողմից՝ արտադրած ապրանքների վաճառման համար, նրանց արժէքից ցածր—մի փաստ, որ վերին աստիճանի կարևոր է կապիտալիզմի պայքարի համար, իր բնական թշնամու, մանր արդիւնաբերութեան դէմ: Խոշոր արտադրութիւնը ունի իր առաւելութիւնները և՛ գիւղատնտեսութեան մէջ, բայց այստեղ այդ առաւելութիւնները սահմանափակ են: Նրանք արտայայտուում են առաւելութիւնները սահմանափակ՝ շինութիւնների և անհրաժեշտ միայն արտադրողական սպառման՝ շինութիւնների և անհրաժեշտ պիտոյքների որոշ տնտեսման մէջ, բայց ոչ տեխնիկական, ոչ աշխատանքի տնտեսումի գրեթէ օգնութեան չեն գալիս գիւղատնտեսական կապիտալիզմին, կամ եթէ գալիս են բացառիկ դէպքերում (օր. կալսի ժամանակ), այդ դէպքում շատ փոքր օգուտ են տալիս: Այդ պատճառով գիւղատնտեսական կապիտալիզմը ստա-

*) Sering, *հրես* 138.

լին: Մի ոմն արտայայտել էր, թէ մօտ է այն ժամանակը, երբ գիւղատնտեսներին խելագար դարձնող գները պիտի դառնան նրանց տենչանքների առարկան: Մենք կարծում ենք, որ այդ խօսքերի մէջ չկայ որեւէ չափազանցութիւն:

Այդպէս, կապիտալիստական գիւղատնտեսութիւնը արագ քայլերով մօտենում է իր բնական մահին: Բայց եւրօպական հողատիրութեան ձևերը այնպէս են, որ եւրօպական գիւղատնտեսական կապիտալիզմի հետ կապւած է առհասարակ եւրօպական գիւղատնտեսութեան կրճատումն—մի ելք, որ վերին աստիճանի անցանկալի է ամեն մի երկրի համար: Պարզ է, որ անհրաժեշտ են միջոցներ մօտեցնող դժբախտութեան դէմ կռիւու համար: Այդ միջոցները կարող են լինել երկու տեսակի. կարելի է փրկել կապիտալիզմը՝ ապահովելով նրան անհրաժեշտ միակ տրամաբանական միջավայրը—մենաշնորհական գները, կամ թէ կարելի է տալ մանր տնտեսութեան այն պայմանները, որոնց ներկայութեամբ նա կարող է բռնել կապիտալիստական տնտեսութեան ձգնաժամից ազատ մնացած տեղը: Մենաշնորհական գները կարող են ապահովւած լինել միայն ներմուծութեան վրայ դրւած բարձր մաքսերի միջոցով: Բայց այդ միջոցը մատչելի է այն երկրների համար, որոնք կարիք ունեն հացի ներմուծութեան: Մինչդեռ հէնց այստեղ է, որ ազգաբնակչութեան վերին աստիճանի սահմանափակ մասը շահագրգռւած է գիւղատնտեսութեան մէջ առհասարակ, իսկ կապիտալիստական գիւղատնտեսութեան մէջ շահագրգռւած է դեռ էլ պակաս մասը. իսկ էժան հացի մէջ շահագրգռւած է ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Կարող է արդեօք մի որեւէ երկիր գոհել—ոչ թէ մի, կամ երկու, կամ նոյնիսկ ամբողջ տասն տարւայ ընթացքում—այլ մշտապէս իր շահերը յօգուտ մի խմբակ մարդկանց: Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և այլուր գիւղատնտեսական պրօտեկցիօնիզմը երեւակայելի է միայն մինչև այն ժամանակ, քանի նրա մասին կարելի է խօսել՝ իբրև ժամանակաւոր երևոյթի մասին: Հին աշխարհի գիւղատնտեսութեան փրկութիւնը չի կարելի սպասել այդ կողմից: Այդ տնտեսութիւնը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն հրաժարելով իր այժմեան կապիտալիստական ձևից: Մինչև այժմ աշխատաւորի, կապիտալիստի և հողատիրոջ միացումը մի անձնաւորութեան մէջ կազմում էր միայն մանր տնտեսութեան հիմնական

առանձնայատկութիւնը. այդ պատճառով և մանր տնտեսութիւնը ունի մնայունութեան աւելի մեծ գրաւականներ, քան խոշոր տնտեսութիւնը՝ չնայած խոշոր տնտեսութեան մի քանի տեխնիկական առաւելութիւններին: Իսկ եթէ այն հիմնական յատկութիւնները, որոնք այժմ ընդունում են մանր գիւղատնտեսութիւնը, անցնեն և խոշոր տնտեսութեան մէջ,—այն ժամանակ ապագան կարող է պատկանել նրան: Եւ դա կլինի գիւղատնտեսական զարգացման վերջնական էտապը: Հասարակական հողի հասարակական մշակումը—այդպէս է գիւղատնտեսական արդիւնաբերութեան—թերևս ոչ շատ հեռու—ապագան:

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document, spanning the top half of the left page. The text is mirrored across the fold.

5

11

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0210039

